

[Erdélyi Magyar Adatbank]

REGÉNY
A VÁROS A KÖDBEN KÉZIRATÁNAK
KALANDJAIRÓL

[Erdélyi Magyar Adatbank]

[Vákát oldal]

MEMENTO

Ha itt, függelékben, talán szokatlan módon, megmaradt dokumentumok tükrében megírom a *Város a ködben* kéziratának regényes történetét, nem azért teszem, mert így vagy amúgy értékelem harminc év előtti munkámat, amitől különben régen elváltam s valójában már idegen számomra. Regényem a két világháború közötti irodalomhoz tartozik, nem a maihoz. Az értékelés pedig az olvasó dolga; ezt a könyvet elfogadja, vagy elutasítja. Nem befolyásolhatja őt a szerző semmilyen érvelése. Másról van szó. A kézirat története, legalábbis szerintem, kegyetlenül tanulságos és nemcsak „regényes”. Tanulságos egy viszonyulás történeteként az írói vízió és az irodalmi erkölcs, a politikai kényszerhelyzetek és az irodalmi, irodalmon kívüli közszellem között az idő változásaiiban. Kaleidoszkopikus kép ez arról, ahogyan ötszáz kéziratlapot dobál ide-oda a történelem. Figyelmeztetés arra is, hogy mekkora a felelősségünk mai harmincesztendő íróink munkái iránt; egy-egy kézirat sorsán néha az író sorsa fordul meg. Ezt a könyvet harmincesztendő koromban írtam. Végül pedig, ami itt következik: *memento — memento mori!* — testvéri kéziratok pusztulására. Mert pusztta véletlen, hogy a *Város a ködben* első gépiratos példánya megmaradt és nem semmisült meg, mint Szilágyi András eposza, Kovács Katona Jenő szilágysági szociográfiája, Csehi Gyula Diderot-regénye, vagy a legnagyobb regény, a Gaál Gábornak címzett ezernyi, irodalomtörténeti értékű levél, aminek csak töredéke maradt fenn. És mennyi minden vált még a végzet martalékává, együtt emberi életekkel, otthonokkal, falvakkal és városokkal. Az épületek, a falvak, a városok újjáteremtése lehetségesnek bizonyult. De nem az emberi életké, az elpusztult írásoké. Aztán meg, ha nem én, hát ki írná meg ezt a történetet? Álszerénység lenne elhallgatni. Különb is: kozmetikázás nélkül közlök itt minden dokumentumot. Ezekben a vélemények homlokegyenest ellentmondanak egymásnak, és a nyílt baráti bírálatok aligha mind hízelgők.

SZOCIOGRÁFIA VAGY REGÉNY?

De hadd térjek a tárgyra. 1937-ben már csúcsán járt a magyar szociográfiai irodalom. Mindenünnen — idehaza, romániai magyar kisebbségi irodalmunkban is — drámai és vészjósló, megrázó írói híradások érkeztek a szegény nép tarthatatlan állapotáról. Hasonló jeladásokat kaptunk a bácskai *Híd* közvetítésével. 1936 őszén beutaztam Csehszlovákiát. Ott is a valóságkutatás, valóságfelfedezés láza döbrent meg. Utamról *Pozsonyi emlék* címen közöltem esszét a *Korunkban*. A közlést követően Gaál Gábor a következőket írta:

... abból az alkalomból, hogy a Pozsonyi emlék megjelent, szeretném leszögezni, hogy ez eddig a legsikerültebb prózája. Ezen az úton kell magában tovább fúrnia. Adok is témát: írja meg egy vagy két esszében realista élményeit vagy a Bánságról, vagy Temesvárról. Nem baj, ha hosszabb ideig is készül rá, de ez legyen a Bánság felfedezése, vagy akár csak Temesváré. Az utóbbit jobban szeretném, mert a paraszton túl az iparos, a kereskedő, általában a kispolgár szociográfiája lehetne, ami pedig eddig teljesen hiányzik. Ugyanúgy az élményen alapuló társadalmi rajzot szeretném, ahogy Féjének csinálják, ha ez tudományosan nem is az utolsó szó. — Az egészet különnyomatban kiadnám, s ez lenne a honorárium. Ennek a munkának elvégzésére nem csupán kérem: — megbízom vele. (Kolozsvár, 1937. 12. 1.)

Akkoriban már két esztendeje riporterkeskedtem Temesváron a *Brassói Lapok* tudósítójaként. Korábbi székelyföldi vándorútjaim kiegészítésül bejártam a Bánság magyar telepeseit, ahová az erdélyiek soha lábukat be nem tették. Bánság, Temesvár — ez a szülőföldem, itt értek az első döntő élmények. Esméltető berlini éveim óta szorongatott egy ösztön: prózát írni. Esményem Ludwig Renn stílusa volt. Ezt magamban „beton-stílusnak” neveztem. Hiába gyötrődtem vele hosszú esztendőig. Nemhogy a „beton-stílust”, de egyszerűen a tisztességes magyar prózastílust sem tudtam elsajátítani. Nemegyszer a kétségbeesés kerített hatalmába. Ha a temesvári kegyesrendi gimnáziumban magyar irodalomtanárunk terrorizmusa és konzervativizmusa nem gyűlöltet meg velünk mindent, aminek köze van a magyar irodalomhoz, talán egész fejlődésem

másképpen alakul. Első napilapszerkesztőm, Brassóban Füzi Bertalan, miután átböngészte debü-riportomat, ezt ajánlotta: „Olvasson mindennap egy óra hosszat Mikszáthot!” Hiába olvastam. Hiszen ha Krúdyt ajánlotta volna! ...

Azután csoda történt...

Egy-két esztendővel ezelőtt a *Nagyvilág* szerkesztőségében Fáy Árpád, igazán véletlenül, bemutatott a magyar próza egyik legkitűnőbb élő művészenek, Gyergyai Albertnek. Máig is hiszem, hogy az ő Proust-fordítása e századi prózanyelvünk remekbe sikerült eredeti stílusteljesítményei közül is kiválik. Azon helyben elmondtam Gyergyainak, hogy a „betonstílus” magyar megfelelőjének keresése majdnem tragédiába fulladt, nemegyszer úgy éreztem: összeomlott fiatal életem, mert nem tudok fogalmazni. Valóban nem tudtam. Míg aztán kezembe került az az első néhány Proust-kötet, Gyergyai Albert fordításában. Száz oldal után, mint aki lidérces álomból ébredt, íróasztalhoz ültem, és nekikezdtém a Gaál Gábor kérte könyvnek. Ráeszméltem: azért nem tudtam prózát írni, mert nem ismertem fel a magam énjének szerepét, egyáltalán a személyiség szerepét, fontosságát a prózáírás aktusában is; az alkatét, a személyes életbe sűrült valóságét, s nem mertem ebben az aktusban az lenni, ami vagyok, végső soron lírikusan meditáló természet. Felismertem, hogy minden ember: történelem; én is az vagyok, és nemcsak rajtam kívül van történelem. Méghozzá mint „objektív kategória”.

Gaál Gáborral is gyakran olvastuk Proustot, amikor Temesváron nálunk pihent. Hevertünk télen a széles pamlagon, máskor a nyári kert pázsitján hárman, Gaál, Klári és én. S Gaál varázsos hangján hömpölygette az engem megváltó Gyergyai mondatokat, maga is minden szót, minden mondat elliptikus szerkesztését külön-külön gyönyörrel ízelve, élővé formálva. Ezeknek, a Gyergyai csodálatos mondatainak, ennek a varázsos, felszabadító áradásnak köszönhetem, hogy Gaál Gábor sugalmazására végül is megírhattam, meg tudtam írni, ha nem is Temesvár, a Bánság szociográfiáját, de a magyar szociográfiai áramlattól is érintetten a vallomások e láncolatát, a *Város a ködbent*.

Gyergyai, ahogy ott álltunk hármasban, Fáy Árpáddal a *Nagyvilág* szerkesztői szobájában, szemmel láthatóan meghattottan hallgatta történetemet. Semminek sem örül jobban az író, mint amikor munkája hatásáról megbizonyosodik. „Írja

meg mindezt” — mondotta, amikor késve, de mégis, szemtől szemben is megköszönhettem neki a magyar Proustot. „Ha eljön az ideje” — válaszoltam. S ez az idő hamarosan érkezett. Íme, most megírtam, s legyen ez nyilvános köszönet is Gyergyai Albertnek.

Nem telt el fél esztendő, s jelezhettem Gaálnak, hogy készül, nem a műfaj szerinti szociográfia, de egy szépírói dokumentum, egy vallomás erről a városról; van egyelőre néhány műfajilag pontosan meg nem határozható bizonytalan történet. A magam benső történései. Gaál leveleiben a következőkre bukkanok:

Ma érkezett levelezőlapjára azonnal válaszolok. A beküldött regényrészletét már nyomdába adtam. (Kolozsvár, 1938, 2. 9.) Úgylehet, türelmetlenkedtem.

A következő levélben már nincs szó regényről, a jelölés pontosabb: ... *A temesvári lírai család- és városrajz említett részletét feltétlenül küldje mielőbb...* (Kolozsvár, 1938. 6. 16.)

Az újabb részlet megjelenése után Kovács Katona Jenő — ekkor Gaál mellett bent a szerkesztőségben azt a munkát végezte, amit előtte Korvin Sándor és Korvin előtt én — a következőket írta:

... Most közölt írásodban műhibának tartom az események szemléleti módját, ami nem egy gyerek szemlélete, hanem visszaemlékezés. Olyan dolgokra, amikre egy gyerek nem emlékezhetik ...” (Kolozsvár, 1938. 10. 4.)

Kovács Katona ekkor írta szilágysági monográfiáját; csak részletei jelentek meg a Korunkban; remek írásnak ígérkezett. Az ő véleményét prózadarabjaimról a kézirat más olvasói, szerkesztők is el fogják ismételni. Ez helytálló vélemény. Feltéve, ha valóban műhiba az eltávolodás a tizenkilencedik századi próza lineáris ábrázolásmódjától, epikai időfogalmától, kompozíciós törvényeitől, kánonjaitól. Proust óta már nem az.

Minap Budapesten Dési Huber István özvegyénél rátaláltam az időbeli leveleimre, amiket jó barátomnak, Dési Hubernek, a festőnek írtam. Egy keltezés nélküli sárgult lapon olvasom hajdani soraimat: könyvet írok *családról, városról, gyermekkorról, háborúról, polgárságról, nemzeti és osztályeszmélekről.* „*Család a tájban*” a címe. Amolyan „*lírai szociográfia*” ... *összel ismét végigjárom a bánági telepesefalvakat...* Valóban: a könyv írásába belejátszott az új magyar dokumen-

tumirodalom izgató élménye, útmutatása, felfedező kedve és ösztökélése is. De a korábbi berlini szellemi ébredés hatása és ott született követelése is. De Rennből már csak a tanulság lényege volt a fontos, amit különben Ernst Ottwalt — vajon miért maradt ki az újabb német szocialista irodalmi lexikonokból? — nálánál is pontosabban írt meg egy nagy regényben (*Ruhe und Ordnung*), és ezt körülbelül így foglalhatnám össze: mi, más osztályból érkezettek a proletárforradalom színe előtt csak egyetlen erkölcsi fedezettel válhatunk szavahihetővé — a szakítással; Brechttel szólva: ha osztályunk, amelyből jöttünk, árulónak minősít. Erre törekedtem.

Tehát alapvetően nem prousti írás a *Város a ködben*. Nem hódítja vissza az „eltűnt időt”; megidézi, azért, hogy megtagadja és eltaszítsa. Ám hogy eltaszíthassam osztályomat, ami annyi, mint osztályomat megfogalmazni: családom benső struktúráját kellett költőileg és dokumentárisan megragadnom. A családot a történelemben, konkrét társadalmi környezetében. A megidézettek tagadásával téptem el végleg a köldökszínort és szakítottam visszavonhatatlanul a réteggel, amelyből származom, egész tudati világával. Így taszítottam el a Monarchiát, a régi Magyarország polgári, nacionalista magyarságfogalmát s téptem el véglegesen még egy mitikus köldökszínort. Apám világával a Monarchia „legmegbízhatóbb” fenntartó közege mállott szét. E folyamat leírása közben tisztázódott számomra is: a Monarchia területén élő egykori nemzetiségek egyesülésre törő aspirációi törvényszerűen tódultak a vákuumba, ami a magyar „államfenntartó” rétegek létképtelensége folytán a háborús állam összeomlásával keletkezett. Ez volt számukra az adott történelmi pillanat, amelyben megvalósíthatták nemzeti aspirációikat. E valóság pedig — akárhogy tesszük-vesszük, bármennyire gyötrelmes ellentmondás fakasztója — Közép-Európa történetének egy haladó mozzanata. Aki nem ekként veszi számba, tévelygésre van ítélve, amikor a huszadik századi magyar kérdés megfejtését keresi.

Amikor tehát a regény vége felé arról írok, hogy a románoknak a nemzeti egyesülés húsvétot, a feltámadást jelentette, a magyaroknak pedig államiságuk megszűnte: nagypénteket, a bűnbánat, a bűnhődés momentumát, arra a rétegre gondolok, amelyhez szüleim is tartoztak. Hisz ők azzal, hogy apám a Monarchia tisztviselői apparátusának volt tagja, ha öntudatlanul is, de osztályhelyzetükből hasznot húztak — az öntu-

datlan helyett talán helyesebb hamis tudatot írni, hiszen a mód, ahogyan éltek, amit, ahogyan tettek, számukra az tűnt természetesnek —, apám előnye pedig a hozzá hasonlókéval egyetlenben abból származott, hogy a hatalom végrehajtói közé tartozott. A négy esztendeig tartó háborúban felőrölt városi szegénynép, még inkább a falusi, a tanyai szegények, közömbösen viseltettek a történelmi átrendeződés iránt, nem volt „államalkotó” tudatuk, mint a tisztviselő rétegnek, polgárságnak, ami a nemesi állam- és nemzettudatot, ha még kialakulatlanul is, de felváltotta. Az ő gondjuk, javarészt még megfogalmazatlanul, ösztönös háború végi kitöréseikben, mégiscsak osztályállapotuk volt. És a nép, a lentiek? Számukra a főhatalom változásakor csak az lehetett fontos, hogy véget ért egy szörnyű állapot, a mészárlás: valami más kezdődik — minden más, így érezték, bármi csak jobb lehet itt, mint volt a háború. Nemzetiségi létük új kérdéseit ők majd csak később érzékelik, amikor a gyorsan kapitalizálódó feudális-burzsoá új államban a kisebbségi állapot osztályvetületének valóságára ébrednek rá. De ez — és a Monarchiából fennmaradt középréteg deklasszálódása — már egy másik regény tárgya. Ennek megírására nem került idő. Nem utolsósorban azért, mert a *Város a ködben* kiadásának következetes és abszurd meghíúsulása elképzeléseimet a továbbírásról felborította, kedvemet szegte.

Gaállal sokat beszélgettünk a készülő könyvről. Biztatott: érezsem magam kötetlennek, szabadnak. Talán csak mert nem akart bennem gátlásokat kelteni, Proust-hatást nem emlegetett, helyeselte sejtelmemet — kísérletemet —, amely szerint az akkori esztétikai fogalmainkon kívül eső eszközökkel, például a prousti asszociációs módozattal, az „atmoszféra” elsődlegessé tételével, a szubjektívizálással is lehet „valóságírodalmat” teremteni. E tekintetben pedig, bármily furán hangzik, alighanem Illyés Gyula példája is hatott rám.

1938 őszen vagy tél elején Gaállal — tőlünk, Temesvárról — Aradra utaztunk. Éjszaka ültünk vonatra, hogy másnap az ottani Korunk-barátok körében olvassunk fel. A harmadosztályú vagonban nem égtek a lámpák. Nem tudtuk, mi okból, hiszen még nem tört ki az újabb háború. A sötétség bizalmasan közlékennyé tett. Egyre a „regényről” beszéltem. Arad alá értünk. Odakint — a várost övező halovány fényben láttuk — köd gomolygott. „Város a ködben. Ez a regény

címe” — dörmögte Gaál Gábor. Aradon dr. Szabó Sándor Maros-parti villájában gyűlt össze a *Korunk* egyik támogató-pártoló értelmiségi csoportja. Délután. Hat óra. A Szabó házában teázás ideje. Gaál Gábor bejelentette: munkatársa *Város a ködben* című regénye egy fejezetét olvassa fel. Azután előadta *A Korunk margójára. Ezerkilencszázharmincnyolc* című vallomását. A megrendült konfessziók, a magunkkal való számvetés korát éltük. Tudtuk: a háború nem sokáig várat magára. E nélkül az aggodalom nélkül, kérdem ma magamtól, vajon megírtam volna ezt a könyvet?

A cím, amit Gaál Gábor adott a készülő könyvnek, tudatosította bennem, pontosan meghatározta az atmoszférát, aminek majd az egészet egységbe kell foglalnia: a város arcát tudatom ködéből, az idő, a hamis mítoszok ködéből kell kihántani. Arad után csakhamar újabb sorok jelzik az írás közben zajló, de az íráson kívüli folyamatot, és itt ismét és végleg regényről van szó:

Regénykézirátát megkaptam. Első része, amit Aradon felolvasott, a januári számban jön. (Kolozsvár, 1938. 12. 22.)

Egy sokkal későbbi, 1940. 3. 5-i levélben bukkanok ezekre a sorokra:

Novellájából sajnos kitörültek 10 — vagy 11 sort, miután erotikusnak találták.

Kik? A cenzor, aki Gaáltól havi „fizetést” kapott, s valami „eredményt” hivatala felé mégiscsak fel kellett mutatnia. A politikai értelmű szövegek stiláris álcázásában a szerkesztő ekkorára már páratlan gyakorlatra tett szert... Aztán:

A regényrészlet megjelenik a májusi számban. (Kolozsvár, 1940. 4. 6.)

Végül:

Idejövetelére azért is szükség lenne, hogy mielőtt teljesen legépeletti a regényt, itt én az egészet sorról sorra átnézzem. (Kolozsvár, 1940. 5. 3.)

A regény tehát elkészült. Alapos „átnézésre” már nem került sor. Következett a bécsi döntés. A *Korunkat* beszüntették — Gaál Gáborral öt esztendőre elszakadtunk egymástól. A háborús rendőri viszonyok miatt, de inkább Gaál óvatosságából, levelet alig váltottunk. Bőséges szóbeli üzeneteket néhányszor Groza Péter közvetített közöttünk.

FANTASZTIKUS REMÉNYEK HIÚSULÁSA

Gaál tanácsára küldtem részleteket egy prágai, majd párizsi konspiratív címen keresztül Moszkvába Gábor Andornak, az *Új Hang* számára. Gábor Andor levelei közül a következő maradt fenn — Párizson keresztül érkezett:

Moszkva, 1939. július 22.

Kedves Méliusz kollégám,

legyen olyan szíves, írja meg nekem, jól emlékszem-e, ha úgy emlékszem, hogy annak idején, mikor Ön elküldte vagy elküldette a Bolyongás egy nyári éjszakán c. kéziratát, akkor én — vagy közvetlenül, vagy közvetve — megkértem Önt, egyezzek bele, hogy az írást az Új Hang augusztusi, vagyis háborús számában közöljük és Ön csakugyan bele is egyezett? (Momentán nem találok az erre vonatkozó levelezést.) A regényrészlet első fele csakugyan az augusztusi számban jön.

Szíves választát várja

kész híve

Gábor Andor

Cím: Lavrusinkszkij pereulok 17/19 kv. 51.

Akárcsak Gaál és Dési Huber néhány fontos közlése, elveszett Molter Károly, Illés Endre, Bölöni György s mások e regény ügyével foglalkozó leveleinek egy része, elveszett a Gábor Andoré is, amelyben arra kér, küldjem sürgősen a teljes kéziratot, személyesen gondoskodik moszkvai megjelentetéséről. Volt-e Gaál Gábornak konspiratív köze Gábor Andor leveléhez? Nem tudom. Boldogan hittem az ígérkező fantasztiikus szerencsében. Istenem, Moszkvában megjelenni! Hányszor fogócskázott velem az álmodozás, a képzelődés: hogyan alakult volna sorsom, az enyéim tragikus sorsa, ha Gábor Andor gondolata megvalósul? Alighanem ugyanúgy — jutok mindig a szkeptikus válaszra, amit a történelem minden irányból, mindig újra igazol. Gábor Andor ösztönző felszólítására lázasan dolgoztam. Hiába. A csehszlovákiai 1938-as tragikus novembert nyomon követte 1939 szeptembere Franciaországban, majd Párizs pusztává válása 1940 júliusában. De ha idején elkészülök, vajon megjelent volna a *Város a ködben* Moszkvában? Akkor még nem írta meg Sinkó Ervin az *Egy regény regényét* az *Optimisták* drámai kalandjairól. Pe-

dig az *Optimistákat* Romain Rolland, Gorkij, Babel, Kun Béla és Károlyi Mihály portálta. És micsoda regény az *Optimisták!* Az *Egy regény regényét* Sinkó is csak 1955-ben fogalmazhatta meg Jugoszláviában, miután az *Optimisták* végre, megírása után negyed évszázadra, 1955-ben jelent meg Újvidéken.

Franyó Zoltánnál láttam egyszer, a háború előtt az *Új Hangban* megjelent hat versemet. Miért tagadnám, büszke voltam, boldog: a folyóirat első helyén közölték költeményeimet, amelyekről annyiszor kellett idehaza hallanom: „ez nem költészet”. A *Város a ködben* ott megjelent részleteit sosem láttam. A „*Jöjj el szabadság!*” *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* második kötetében (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967) Illés László *A moszkvai Új Hang c. folyóirat repertórium*a (1938—1941) című munkájában megemlíti, hogy ott a következő részletek láttak napvilágot: *Bolyongás egy nyári nap körül. 1938. 8. sz. 29—37. és 1939. 10. sz. 65—72. (1941. júl, 28—29-éről.)*

Tehát még mindig csak a regény eleje. Hová lettek későbbi fejezetei? Talán az *Új Hang* kacattá vált holmijával kerültek ki tudja, hová, amikor Moszkvát a németek már bombázták. Némelyik fejezet talán a prágai vagy párizsi tranzitcím kályhájában égett el. Talán a Moldva vagy a Szajna nyelte el. A történelem elsodorta a moszkvai megjelenés álmát-lehetőségét. Ez a regény első veresége. Tréfásan úgy is fogalmazhatnánk: háborús vereség... Ezután már csak a csatavesztések sorozata, láncolata következik.

A részletek még egy ideig folytatták életüket, mint az eltaposott bogár, aminek a lába órák, talán napok múlva is rángatózik. A bécsi döntés után a *Brassói Lapokban* jelent meg részlet, sőt még a háború alatt is, az Olosz Lajos szerkesztette dél-erdélyi *Havi Szemle* közöl novellává változtatott oldalakat, a regény haldoklása közepette is tanúságot téve, hogy a háborús Romániában sem szűnt meg anyanyelvünk folyamatos írásbeli élete — árulás nélkül írtunk akkor is. Hiszen itt élt illegalitásban Bányai László, itt Endre Károly, Franyó Zoltán és a *Havi Szemlében* jelent meg Olosz Lajos, Szemlér Ferenc, Kacsó Sándor, Abafáy Gusztáv, Vita Zsigmond, Kacsó Endre. Ez volt a dél-erdélyi magyar irodalom: két háború közötti kisebbségi literatúránk folytatása, aminek máig se jutott még filológus irodalomtörténeti fejezet; elemésztí a felejtés.

1941 februárjában a jugoszláviai *Kalangyában* látott napvilágot részlet — a *Város a ködben* jelenlegi formájából kihagytam — a szerkesztő Szirmai Károly jóvoltából. A kitűnő irodalomszervező, aki a korán elhunyt Szenteleky Kornél szerepét vette át, a *Korunk* beszüntetése után megkísérelte, hogy egy tágabb antifasizmus jegyében a Bácskában vonja össze újra a jugoszláviai magyar és a két bécsi döntés után Csehszlovákia és Románia területén megmaradt kisebbségi irodalmakat. Hiú ábránd. Ezt a vállalkozást is lehangosította a háború. Szirmai Károly leveléből:

... *Kéziratát köszönöm. Megigézve olvastam végig a fojtott levegőjű regényrészletet. Néhány kifejezést, mely vallásos érzékenységet érinthetne, töröltem. Itt, ahol a szélsőjobboldal szorításával állunk szemben, nem veszíthetjük el az egyházak rokonszenvét. A humanizmust ma egyedül ők képviselik.*

*Újévtől kezdve regényfolytatások közlésére nem vállalkozhatunk. Egyéb anyagunk lehetetlenné teszi. A cenzúra is kiszámíthatatlan. De ha regénye februárban még nem jelennek meg Budapesten, egy teljes részt örömmel veszünk át a februári számba.” Novi Vrbász, 1940. dec. 25.**

ILLYÉS GYULA FELFEDEZI A KÉZIRATOT, DE HIÁBA

Klári nagyszerű pesti barátai, az erdélyi származású forradalmár festő, Dési Huber István és felesége, a hősi Stefike, 1934—1935-től engem is barátságukba fogadtak. Abban a szellemi körben éltek, amely a *Korunkkal* is érintkezett: József Attila, Radnóti Miklós, Bálint György, Darvas József, Illyés Gyula, Vértes György, az Újvári fivérek. Illyés Gyulát nem itt ismertem meg. 1935-ben üzenetet vittem neki Gaáltól. Dési Huber István, a pótolhatatlan érzékeny barát minden írói kísérletemről-lépésemről tudott. A neki írottakból másolom ki itt következő soraimat; egy keltezés nélküli, de alighanem 1939 végéről származó és egy 1940. 1. 28-i dátumot viselő folytatásszerű levélből:

* Az aláhúások a levél írójától. A következő dokumentumokban is az eredeti kiemeléseket reprodukálom. (Az ezutáni lapalji jegyzetek is tőlem származnak — M. J.)

... *A regény valóban elkészült... Nem bírom a megjelenés lehetőségében. De mindent elkövetünk... Hiszen a könyv komoly és szép munka. Csak abban nem hiszek, hogy ez ma, most kell... a „Város a ködben” folytatásán is töprengök, építem képzeletben ... még négy kötet, és ezzel átfognám az egész háború utáni korszakot — a második imperialista háborúig. Bízom benne, tudom, ezek a kötetek majd kedvezőbb feltételek között jelennek meg, egy szebb és jobb világban, a békében...*

... *Roppantul örülnék, ha Illyéssel elolvastatnál részleteket és ha tanácsot adna, hová is forduljak, kihez, hogyan a kéziratral... Illyésnek nem írok külön, alkalmatlankodó levelet. Egyszer-kétszer beszéltem vele, aligha emlékszik rám. Darvasnak írok ... ezt a levelet olvashatja Illyés is.*

A részletek — az addig megjelentek — elérték a címzettet, és Dési Huber István Illyés Gyulával együtt hamarosan válaszolt. Íme Dési Huber István leveléből bő szemelvény, ami már csak azért is igényt tart a közlésre, mert túl a hozzászóláson, a nagy proletár festő művészi érzékenységéről, ízléséről, műveltségéről, de szerénységéről is tanúskodik:

Budapest, 1940. II. 4.

... *mellékelten küldöm Illyés Gyula levelét, amit kéziratokra küld, mint választ; az volt a szándékom, hogy Darvas Jóskaét is hozzáteszem és együtt küldöm el neked, de sajnos arra várni kell még, magam sem tudom, meddig: elkapott megint az átkozott hülés... Úgy határoztam, hogy elküldöm már most I. Gy. sorait — gondolom, örömd telik majd benne, bár a leközlés, úgy látom, egész reménytelen ügy: szerinte Darvas József se tudja lehozni* papír és más viszonyaink miatt, I.-nek nagyon tetszett az írásod, és sokáig beszélgettünk rólad, egyébként igen jól emlékezett rád s a verseidre is...*

Véletlen épp a Proust árnyékában ültem, mikor megjött a kéziratod, mert a Bimbózó lányok sorozat első kötetét olvastam — szégyen ide vagy oda, sok bosszankodás közepette; furcsán vagyok én ezzel az íróval: utálok, de izgat, unom és érdekel. Felveszem, elolvasok pár oldalt, hogy hirtelen — a fene egye meg ezt a rétes tésztát, kiáltással otthagyjam. Sok

* A baloldali Faust kiadónál.

a szöveg, unom, sok a szöveg, mondom pestiesen, nem lehetne ezt egyszerűbben és emberibben elmondani; minék ez a sok jelző, ez a szerteszét kalandozás és mi közöm ehhez a sok hülye arisztokratához ... ehhez a tekervényes barkohbához, hisz ez olyan, mint egy megkerült Braque-kép. — Stop, álljunk csak meg egy percre, hisz azért érdekel és ezért olvasom el végül is — végül is, mondom, ott ülök az ipsének, ennek a Proustnak az árnyékában, s egyszerre csak beállít a te kéziratod, előveszem, olvasom, és elkezdek tűnődni. Szent Kleofás, de furcsa ez a találkozás! A hatás nyilvánvaló, hát számít ez valamit? Semmit! Nem is ez lepett meg, hanem az, hogy mire használtad fel és mivé vált a kezed közt, erre figyelt fel I. Gy. is, de erről majd később. Régi magamra kellett gondolnom, így rágtam meg és használtam fel én is a modern francia festők eredményeit, hogy a magam világát építsem ki velük, de épp ez a régi magamra való emlékezés kötelez arra, hogy rámutassak bizonyos dolgokra, amik annak idején nekem is rengeteg bajt okoztak. Persze én nem vagyok író, és nem értek az irodalomhoz, amit mondok, a magam mesterségéről mondom és saját emlékeimből szedem elő, s ha közbe mégis itt-ott felmerül egy mondat vagy idézet, azt Illyés Gyula mondta beszélgetés közben. Csak vissza tudnék rá emlékezni és jól emlékeznék; ilyen megjegyzése volt, hogy sok a kitérés, az elkalandozás, a díszítgetés, elég lenne a szigorú tárgyi emlékezés, vagyis emlékeid rövidebbre fogott előadása és hogy mi kéne — oldani az ékítményeknek ezt a barokkos felhalmozását, átélt és elképzelt eseményeknek valószínű és reflex jelenségeknek egymásra áttetsző világát, amik úgy ragyognak emlékeid fényében, mint egy egzotikus akvárium különös apró lényei (ezt már én mondom, és azt is én mondom, hogy amennyire igaz és helyes az ilyen megjegyzés, annyira veszélyes szó szerint venni). Tapasztalatból tudom, hogy az ember ilyenkor, miközben látszólag külsőleges (hogy I. Gy. megjegyzését használjam) dolgokat fejt le, belső részeket sért meg, gondolom, érted, mire célzok: az ilyen „külső hatásokat” nem lehet leoperálni, meg kell emészteni, fel kell szívni, hússá-vérré kell változtatni őket. Nehéz dolog ez, tudom, de ezt kell csinálni, csak ez segít — már amennyire segítségre egyáltalán szükség van itt. Abban igaz van I.-nek, hogy nálunk nem szabad ilyen őszintén megmutatni, ki

hatott az emberre, mert belekapaszkodnak és agyonverik vele szegény fejét: emlékszem, mennyire dühített, hogy hol Picassót, hol Berényt, Juan Grist v. Derkovitsot, Van Goghot meg Cézanne-t verték a fejemhez; igazuk volt, mert mindig a magam útját jártam s a magam világát építettem folyton, ők csak némi kötőanyagot csaltak hozzá. Végül is nem véletlen, hogy épp Proust hatott rád ennyire és épp az ő metódusa fekszik ennyire neked. Szóval... kösd jó csomóra gatyád korcát és nyeld le azt a fránya Proustot, ha már így megrágtad, de nyeld le úgy, hogy ne lássék ki belőle semmi — semmi.

Tudod, mit szeretek írásodban, miért tartom lényegtelennek, hogy bizonyos hatások vannak benne, és hogy miért tartom sikerült kísérletnek? Mert az ábrázolt világot, vagyis az életet a legkülönbözőbb oldalról világítod át ezzel a metódussal és veszed egy időben vizsgálat alá: a társadalmat hol rálátásban felülről, hol alulról, mintegy békaperspektívából látja az olvasó s a mikrokozmoszon minduntalan áttűz a makrokozmosz távoli fénye újabb és újabb árnyalattal gazdagítón. Persze ez a sokrétűség bizonyos mértékig komplikálja a dolgokat, s épp a tömegember számára megnehezíti az olvasást. Kultúrára, ismeretekre lesz szüksége az olvasónak, ha el akar mélyedni benne, de ez végül is csak jó, különösen nehezményezni fogják azt, hogy minduntalan festőkre, képekre utalsz: Rubens, Rembrandt, Delacroix, Renoir stb. bukkannak fel, tűnnek el, nekem igen nagy öröömre és élvezetemre. Illyés morgott is emiatt, mondván, ha kihagynád őket [kiolvashatatlan] ... mégis sajnálnám, ha kihagynád ezeket a részeket ... Másik előnye ennek az írásmódnak, hogy az író egyéni kultúrája, műveltsége, az ábrázolt dolgoktól független, ismeretlen ismeretei (művészet, irodalom, zene, term. tud.) minduntalan szerephez jutnak, igaz, ez teszi barokkossá, ez komplikálja; ezek azok, amik mint bizarr ékitmények, apró fioriturák minduntalan ráfordulnak a főszerkezetre, magára a nagy témára — itt nagyon kell vigyázz, nehogy a sok dísz formátlansággá s a stílus modorrá váljon, de hát ezzel — biztos vagyok benne — magad is tisztában vagy. Én sokra becsülöm és kedvelem ezt az írásmódot, bár van egy másik, amit jobban szeretek, ami inkább szívügyem, de ezzel nem akarom azt mondani, hogy az jobb. Martin du Gard írásmódjára gondolok, még kifejezettebben arra a metódusra, arra az ábrázolási szisztémára, arra a szinte személytelen stílusra, melyben

az író egészen felolvad, eltűnik az ábrázolásban. Mostanában ismertem meg egy új orosz író, Alekszej Tolsztojt (:Nagy Péter, Kálvária:), ő is ilyen valami vagy valaki? és egészen lenyűgöző; míg Nagy Péterét olvastam, folyton a más maira gondoltam: egy anyától származnak és azonos vonalon haladnak, minden egyéb másodrendű és mindaz, amit hirdetnek, csak a kor követelményeinek vagy mondjuk magasabb rendű ábrándjainak szól, tehát technikai részletkérdés és nem a lényeg, mint sokan hiszik. Ez magyarázza mostani összefogásukat egykori antipólusukkal:** gondolj a hegeli dialektikára, az ellentétek azonosságára. Paradox korban élünk, de a világ tagadhatatlanul érdekes: érdekes és igen-igen gyötrelmes.

Körülbelül ennyit mondhatok, ennyi jutott eszembe regényed részleteinek olvasása közben. Remélem, nem érted félre és nem veszed zokon megjegyzéseimet, nem kritika ez, ahhoz se jogom, se tudásom. Inkább a szeretet és a némi hasonzerű tapintat mondatta velem és nem a hozzáértés. Ezt a levelet ajánlva küldöm, hogy biztosan megkapd, és beleteszek egy felvételt is, ami Illyés Gyuláról festett képem első vázlata — írd majd meg, hogy tetszik, mint ahogy írd meg azt is, mit szólna mindahhoz, amit írtunk. — Ha kész leszel a regénnyel, úgy küldd el nekem a kéziratot. I-vel abban maradtunk, hogy először hozzá viszem el, ő olvassa el, s ha elolvasta, megmondja, hová vigyem. Megtesz majd mindent, ami módjába lesz, s én természetesen végigjárom az illetékes főrumokat.

Írj minél előbb ... türelmetlenül várom válaszodat ... de jó is lenne összejönni veletek, sajnos az idő nagyon rideg mindenféleképp, várni kell...

Dési Huber István igazán tapintatos — és milyen szerény! — leveléhez mellékelve — keltezés nélkül — Illyés Gyuláé:

Kedves Barátom,
meglepetéssel, igen nagy örömmel olvastam a két részletet, melyet Dési Huber átadott. A megfigyelésnek, iráskészség-

* Dési Huber itt Sztálinra céloz, és ezzel Alekszej Tolsztoj regényeinek értelmét is megfejti.

** A Ribbentrop—Molotov-egyezmény.

nek oly értékeit látom mindkettőben, hogy — már minden további dicsérő jelző nélkül megbecsülésemet rögtön a kritikával fejezem ki. Anélkül, hogy az elmondás ritmusát megváltoztatnád, igyekezz kivenni a regényből minden Proust-hatást (amely úgyis csak külsőleges s a belső részhez nem fűződik). Egy-két mondat átalakításával, megrövidítésével, az emlékek már-már barokkos halmozásának elhagyásával egykettőre megcsinálhatod. Minek mutatni olyan zászlót, amelyre semmi szükséged? Remélem, megértesz.

A részletek így is kitűnőek, persze (másképp nem is vágtam volna rögtön így a dolog közepébe), s boldogan leszek ségítégedre a megjelenés dolgában.

A Nyugat a papírrendelet miatt nemigen közöl novellát, regényrészletet még kevésbé. Így van nagyjából a többi folyóirat is. A regény sorsát tehát rögtön a kiadóknál kellene elkezdeni.

Magam teljesen visszavonultan élek, nem járok írói körökbe, s így nem tudom vállalni (amit különben szívesen megtennék), hogy a kéziratot én vigyem el. De készségesen adok referenciát, ha ez számít valahol s megkérdeznének. Ha hasznosnak tartod, megkérlek, úgy juttasd el akárhova a kéziratot, hogy én biztattalak erre, mert a könyvet olyan értéknek tartom. Valóban annak tartom az eddigiek után, s őszintén gratulálok hozzá.

Minden jót kívánok, munkakedvet továbbra is, és őszintén üdvözöllek

Illyés Gyula

Csakhamar válaszoltam:

Drága Pistám,

el sem mondhatom, legutóbbi küldeményed (rajzod, reprodukciók — M. J.), leveled és Illyés Gyuláé micsoda boldogság

Roppant kétségeim voltak — s élednek mindig újra — munkámmal szemben. Az, hogy Illyés Gyula elismerését mindjárt kritikájával toldja meg, s ahogy Te ezt exegetálsz, külön is épülésemre szolgált... sok mindent világosabbá tett számomra... a könyv tizenkét fejezetre oszlik. Ebből 6 teljesen befejezett, négyet át kell írnom és kettő újraírásra vár..." (1940. 3. 18.)

A *Hősökről beszélek*, a *Petőfi*, a *Puszták népe*, a *Lélek és kenyér*, a *Magyarok* írójáért valóban lelkesedtem, s ezt levele még csak fokozta. Megköszöntem biztatását, és megfogadtam, hogy számon tartom figyelmeztetéseit. Három hónap múlva újabb levél Dési Huber Istvánnak. Eszerint Gaállal megegyeztem, hogy mégiscsak átnézi a kéziratot. Erre nem került sor.

Könyvemet legépelem... — írom Dési Hubernek — egyben az utolsó átírást is végzem — a bírálat értelmében. Mielőtt a kész kéziratot Pestre küldöm, Gaál Gábor lektorizálja. Hogy Illyés Gyulának minél kevesebb bosszúságot okozzak. Így hát ősszel, ha addig élünk, elindul kéziratom kiadói kalandjaira. (1940. 6. 7.)

A *Nagyvilág* 1964. évi 7. számában (az 1087. oldalon) tehát joggal írhatta E. Fehér Pál:

Tudunk regényről — Méliusz Józseféről —, mely a háború ellen íródott, részletei a romániai Korunkban jelennek meg 1939—40-ben, de Illyés Gyula Budapesten akarja kiadatni. Gábor Andor pedig Moszkvában. A kéziratnak Prágán keresztül kellett volna rendeltetési helyére jutnia, de a várost közben lerohanják a németek. Négy ország lesz érdekeltté egy mű sorsában — vajon nem egyféle konfraternitás kialakulását jelzi ez a tény is?

HELIKONÉK SEM ADJÁK KI A REGÉNYT

Rossz híreket kaphattam Budapestről? Ezeket a leveleket nem találtam meg. A gyötrő bizonytalanság, a kételkedés indíthatott arra, hogy Molter Károlyon keresztül a kolozsvári *Helikomnál*, illetve a Szépmíves Céhnel* is tapogatózzam. Nem sok reménnyel. Molter levele Marosvásárhelyről, 1940. 6. 24-én:

... ami meg a regényed első részét illeti, örömmel olvasom el, amint kézhez kapom. És a Céh rosszindulatát sem tudom felfedezni, ha inyükre van kéziratod. Amit nekem Illyés Gyu-

* Az Erdélyi Szépmíves Céh kiadó, Kolozsvárott.

láról írtál, az meg éppen jó, mert a Céhnel azt tapasztaltam, hogy amit ott fõnt egyes komoly faktorok mondanak, az rendszeren arra serkenti õket, hogy sietve adják ki a kéziratot. Mikor a „Tibold Márton”-t Pesten Gellért Oszkár a „Nyugat-könyvtár”-nak ajánlotta, egyszerűen csak beküldtem a Gellért véleményét, mire azonnal nyomdába adták. Nagyon kíváncsi vagyok kéziratodra, Proust és a valóságírás keverékének jelezted, nekem legalábbis ez jött ki a szavaidból. Bizonyára a lényeg a fontos, hogy a „Város a ködben” Méliusz-írás legyen...

régi híved
Molter Károly

Ui.

Ha elolvastam a kéziratodat, a Céhnek is, neked is jelentést teszek.

Molter elolvasta a regényt. Megírtam már: második s tán több levele is elveszett. A *Helikon*nak, illetve a Szépmíves Céhnek küldött jelentése a *Város a ködben* igen alapos, elismerő elemzése is. Molter határozott hangon kéri a könyv kiadását. Ismét a hetedik mennyországban éreztem magam: ezzel a kerülővel jutok be a Révai kiadóhoz. Ám a Céh a kézirat sorsáról nem értesített. A könyvet nem adta ki. Ez a moszkvai csatavesztés után a második vereség.

Háború volt, de az irodalom tovább élte a maga különvilági életét. Az Észak-Erdélyből menekült Bányai László, a régi *Korunk* kritikus a dél-erdélyi illegalitásában olvasta a kéziratot. (A *Korunk* előtti Bányai Kuncz Aladár felfedezettje, az új francia irodalom alapos ismerője volt, a *Helikon*ban Gide-fordítása jelent meg.) Levélben közölte elemző benyomásait:

... Az összbenyomás: határozott, jól felépített műalkotás, súlya van és elhíhetõ ereje, s mindenekelőtt mély társadalmi élmény. Művészi élvezetet nyújt és szíven ragad emberi valóságával. — Általában semmit sem tennék hozzá (ami nagy szó), legfeljebb elvinnék belőle, hogy egységesebb és zavar-talanabb hatása legyen. Hogy jobban kibontakozzék a figyelem szétszórása nélkül az a közölnivaló, amiért ez az egész írásmű született. Az egyéni és társadalmi sorsközösségnek az az egysége, amit a megrendült, a válságba jutott kor és a

megrendült és a válságba jutott ember összefonódása tud nyújtani. Ami belőlünk is kiváltja, a műélvezet hatása alatt, a ráébredést azokra a mély összefüggésekre, amik egyéni életünk kibontakozásának igazi távlatait adják.

Igazi, új értelemben vett társadalmi realizmus hatja át, noha korántsem társadalmi, hanem egyéni élmény-regény ez. És dialektikus a szó haladó értelmében, noha nem a társadalom feltörő mély rétegeiből jött ember élménye. Jól példázza, hogy nem „populizmus”^{} kell ide, hanem haladó szemlélet, hogy fényében minden társadalmi kép forradalmi dinamizmust nyerjen.*

Néhol azonban az önmagáért való naplószerűség megbontja az alkotás zárt egészének biztos körvonalait. Más helyt mintha az író nem lenne biztos a mű irodalmiságában és formai bravúrokkal igyekezne pótolni vagy kiegészíteni, amit kiegészíteni valónak hisz. Pedig úgy az első esetben, eltévedve a tárgyyszerűség és az emlékezésben való búvárkodás közt, mint a másodikban, cirádákkal díszítve, holott a nemes egyvonalúság hat jobban — téved. Ezek azonban csak fölösleges hozzáírások, mert a mű semmit sem nélkülöz, illetve egyedül ezeket a másodlagos termékeket nélkülözhetné joggal.

Vérbeli epika ez, minden lírai hangnem ellenére, sőt épp ez teszi sajtyszerűvé. Viszont ahol a líra önmagáért akar tetszelegni, elveszti igazi súlyát és értékét. Ilyen akár a bevezetés, akár az epilógus.^{**} Mintha az író minden formaélményét ebbe akarná kikristályosítani. Pedig csak csökkent abból, amit a regény menete nyújt. Vagy talán csupán a választékosabb izlés, a kifinomultabb íráskészség megnyilvánulása ez? Amely az olvasók válogatottabb rétegét vonzhatná csupán, de ennek ellenére töményebb élvezetet nyújt is? Nem, egyáltalán nem! Nemcsak hozzáférhetőbbé válna a regény anélkül, hanem kitisztultabbá, irodalmibbá. Ahogy túlvirgódunk ezen, rögtön beleirányít az első fejezet az igazi egységes műélvezetbe. — Közben ahol a jó elbeszélőt felváltja az eklektikus műveltségű irodalmár (persze csak rövid egy-két sorra), nem nyújt mást, mint talmi értéket, ami már egyáltalán nem az övé! Így ártanak az összhatásnak az irodalmi reminiscenciák (még a

^{*} Értsd: népiesség.

^{**} Ezek elmaradtak, a mostani forma epilógusa, amely itt a Regény cím alatt jelenik meg, nem azonos az elsővel.

Cléreambault is, noha a párhuzam nem érdektelen). Az írói készütség jobban megnyilvánul átlényegülve, mint ahol mellékfoszlányokként lép fel. A gomolygó évek plasztikusabbá tételében ezek a képek nem alkotnak szerves részt. A szélesen hömpölygő leírásnak csak újabb és újabb kis gátjai, amiket az ember ösztönösen szeretne kikerülni, hogy ne zavarják egységes élményét. Ennek az erőteljes, folyamatos írásnak ezek a vérszegény szecessziós adalékok csak az életszerűségét rontják. Ugyanígy nem érezzük a regény szerves részének azt a fejezetét, ahol az elzászi nagynénit eleveníti meg a szerző. Hiányzik az élményszerűség belőle. (Az álomból való felriadás motíválásához elég lett volna rövidebb és nem is ennyire reális, hanem álomszerűbb, fátyolosabb leírás.) Ugyanígy kimaradhatna jó pár présziőz kifejezés, hasonlat. Ballasztól szabadulna meg a mű. S a patetikus próza, amelyen nagyszerű élményt ad pl. a tüntetés leírásánál, olyan suta az epilógusban.***

Nem szervesen irodalmi az sem, ahol távoli perspektívát akar adni, de kicsit a fülénél előráncigált (55. old. stb.). Mindenesetre Manojlovičs T.-t már szerveesebbnek érezzük, mint Jaurést... A legsikerültebb az igazán tényszerű dokumentum: a nazarénus. A szocialista ügyvéd szerepeltetésénél nem ártott volna részletezni: milyen szarvasokoskodással támasztotta alá szociálsovinizmusát (a cárizmus ellen!), viszont az angol s francia hasonszőrűek megemlézése nem érdektelen (a porosz militarizmus ellen). A szerb polgárság átalakulását a részlet alig motíválja.

A regénynek különben megdöbbenő időszerűsége van... (Keltezés nélkül.)

Mint Dési Huber Illyés Gyula sorait, Bányai László az illegális egy ismeretlenjének írott üzenetét csatolta leveléhez. Egyébként, mint némely háború alatt született költeményeim, a *Város a ködben* is ott kerengett a földalatti mozgalom olvasó magyarjai vagy legalábbis magyarul olvasók között, akik ha nem is voltak számosan, de mégiscsak az olvasót jelentették. Akkori „rajongók” sorából kerültek elő később a könyv, illetve a kézirat mászárlói. Itt közlöm az ismeretlen

* Ezt eltávolítottam.

** Amit a *Város a ködben* megjelenésekor elhagytak.

illegalista olvasó Bányai Lászlóval küldött levelét. Egyszerű, de jól kiírt írás. Aki fél füzetlapra írta, persze nem munkás, alighanem tisztviselő, talán tanító vagy tanár.

Még egy olvasmányom sem adta eddig ilyen érzékeltetően a háború végét és az összeomlás tragikumát. De olyan a befejezése, mint egy tompa, sajgó ütés, nem megnyugtató, nem reményt keltő, pedig az ember szinte elvárja a könyv olvasása közben, hogy az az író, aki ilyen jól megfigyel, sőt a legaprólékosabban meglát dolgokat, úgy fejezze be, mint aki mindenén túl a Szépet és Jót is jönni látja. — A részletezések és megfigyelések a legapróbb dolgokban is kitűnően vannak megírva. Egyes helyeken az ember igazán nemcsak olvassa, de benne él, érzi és látja a dolgokat. — Oldalról oldalra nagyobb érdeklődéssel olvastam. — Az első kötetben egy kicsit szétfolyik, jobban mondvá nehezebben találni meg a kapcsolatot, az összekötetést. A második, az már egy kompakt, tömör egész. Minél többet szeretnék tőle olvasni. (Keltetés nélkül.)*

Gaál Gáborhoz nem jutott el a kézirat. A Brassóban élő Szemlér Ferenc vállalja a baráti lektorálást, lelkiismeretes javítást. Szemlér Ferenc levele Brassóból, 1941. 6. 19-én:

Brassó, 1941. június 19.

... ma elment az utolsó kézirat-maradvány is. Nagyon lélegzettem. Bocsásd meg, hogy ilyen sokáig húzódott a végleges javítás, de időközben oly nehéz napokon mentem át és megyek át, hogy még így is meg vagyok hatódva önmagamtól...

Kéziratoddal való foglalatosságom sajnos olyan természetű volt, hogy pontos és általános képet voltaképpen nem tudok a regényedről alkotni. Ha visszagondolok rá, részleteket és még inkább: mondatokat látok belőle...

Egyet bizonyosan megjegyeztem azonban: a regényen át folytonos emelkedés, erősödés tapasztalható. Mintha csak az író állandó tisztuláson ment volna keresztül. Alakjaid kitelnek, történéseid valószerűvé válnak és mondanivalód meggyőző lesz. Ugyanakkor véglegesen levetkőzöd mindazt, ami a regény elején idegen, prousti vagy remenyiki benned. Meg kell

* A két kötetet később egyéolvasztottam.

mondanom, hogy a regény eleinte folytonosan reminiscenciákra birizgált, de ez mintegy a közepétől kezdve egészen megszűnt. Végül pedig az utolsó fejezet az egész könyvet betetőzi és megnyugtató egységet ad a kissé szétfolyó anyagnak. Mert remélem, Te is tudod azt, hogy regényedben az író tudata teljesen felolvasztja a valóságot. Ez erény is, mert egységet és érdekességet is ad a mondanivalódnak, de hátrány is, mert a benyomások újraalkotásának, tárgyiasításának kényszerét teljességgel elejti s ezzel a regény valószerűségét csökkenti.

A regény irányzatossága ellen nem tehetek kifogást, mert minden író legszentebb joga, hogy olyan etikai célzatosságot adjon a könyvének, amilyent akar. De lehetőleg mindenütt könyörtelenül kihúztam az olcsó hatásra számító megjegyzéseket és az újságírói természetű utalásokat. Az irányzatosság nem abban rejlik, hogy eszméink dicséretére vezér cikkszólásokat kenjünk a könyv lapjaira, hanem a nyersanyag művészi megmunkálásában található. A művészi fegyelmet és mérték-tartást sohasem lehet szem elől veszteni. Plakátot sokkal könnyebb festeni, mint valódi remeket. De hát Te nem akarsz plakáttervező lenni, sem a legjobb dohányfajtát, sem a gyakorlati boldogulás legjobb útját dicsérni. Illetve tölem dicsérheted, csak éppen a művészet eszközeivel.

A stílusodat egy kicsit megzabolázhatod. Meg vagyok győződve arról, hogy ma már lényegesen tisztábban és ami fő: egyszerűbben írnál. Hidd el, hogy a jó stílus titka az egyszerűség.

Nagyon szeretném a könyvet most javítás után még egyszer elolvasni... Valószínű azonban, hogy erre nem kerül sor. Inkább szeretném mégis, ha azt hallanám, hogy a könyved nemsokára nyomdába kerül.

A portókért azt hiszem, hogy csak száz lejjel tartozol, de lehet, hogy kevesebbel; leveledet várom.

Szeretettel ölel
Feri

A végül fennmaradt egyetlen kéziratpéldány az, amin Szemlér kosztolányis, zöld tintával javított. Húzásait nem mind vettem figyelembe, a stílust, ahol szükségét láttam, megzaboláztam, a reminiscenciakeltő „proustizmusokat” igyekeztem még inkább eltüntetni, akárcsak a helyenkénti zsumnalizmust,

a postaköltséget megadtam. Megérte. Nem keveset tanultam a más stíluseszményt valló Szemlértől.

Tehát: újabb átdolgozás. Közben Dési Huber Istvántól a sürgetés, keltezés nélküli levélben:

A regényt, ha nem tudsz jönni, úgy küldd minél előbb. Időben kell elkezdni, ha azt akarjuk, hogy a könyvnapon ki is jöjjön. Ezt tartsd szem előtt.

Ismét szivárvány: könyvnapra megjelenés! De hol, kinél? Megtaláltam az Illyéshez intézett levél első fogalmazványát. Alatta ez a dátum áll: 1941 július elején.

*Kedves Barátom,
több mint esztendeje, hogy Dési Huber leveléhez mellé-
kelt soraidat megkaptam... Rövid, de lényegbevágó bírá-
latodat igyekeztem szem előtt tartani...*

*Kérlek, kedves Barátom, olvasd hát el kéziratomat, s ha
időd, türelmed engedi, ne sajnáld újabb lektori szigorodat kéz-
iratomtól...*

*Mostoha, tragikus időnkben nem bízom a kiadás lehetősé-
gében. Mégis arról ábrándoztam, hogy Budapesten kiadják.
Erről alighanem lekéstem. A Nyugatra, Révaira, Cserépfalvira
gondoltam. A döntést ugyan a körülmények határozzák meg,
mégis Rád és Dési Huber Istvánra bízom. Két példányt kül-
dök. Egyiket részedre, másikat kiadónak vagy kiadói kör-
utazásra.*

*Kérlek, juttasd el mellékelt sorokat Pistának. Kérlek,
ne neheztelj, amiért a buzgó író ily szerénytelenül ostromol...*

A kéziratot azidótt, úgy emlékszem, Groza Péter vitte el Kolozsvárra, hogy onnan Gaál Gábor továbbítsa Illyésnek.

A Dési Huber Istvánnénál talált leveleim között egy német nyelvűre bukkantam. Nyilván azért írtam németül, hogy megkönnyítsem a levélcenzúra dolgát és gyorsabban jussanak el soraim rendeltetési helyükre. Visszafordítom magyarra:

*Remélem, Illyés megkapta kéziratomat — minthogy pon-
tos címét nem ismerem, a Nyugat, Cserépfalvi és a Ti címete-
ket adtam meg, abban a reményben, hogy valahová csak el-
érkezik. Lehetőség szerint még egy példányt útnak indítok.
Roppantul kíváncsi vagyok, milyen benyomást kelt az egész
és eleve búsulok, amiért válasz majd csak későre érkezik...*

Izgatott vagyok, hogy Illyés felfedez-e valamiféle haladást. Hiszen lehetőleg betartottam tanácsait és a könyv stílusát át-dolgoztam... a stilizta útja fejezetről fejezetre nyomon követhető. Mégsem hiszem, hogy a könyv most megjelenhetne, de talán egy-két év múlva, ha vége a háborúnak. Akkor bizonyosan. Megjelenés érdekében felmerülő kompromisszumok elől eleve kitérek, még ha effajta lehetőségben sok csábítás is rejlik. (Keltezés nélkül.)

Két esztendőig csend. 1943. augusztus 11-ig nem találok semmi nyomra. A kiadás ügye megfeneklett.

Harmincas évek végi irodalmunkban — írom Dési Huber Istvánnak — Európa, a most alábukó, adott utolsó találkozót. Termékeny, termékenyítő és megható, főleg megható a mi irodalmunk. Figyeld meg: mindenki vall. Mindenki egyes szám első személyben beszél. Mindenki sürgős gyónnivalókkal van tele, mintha közös penitenciáért könyörögnének mindnyájan a magyar írók, bűnbocsánatért. S talán van is miért! Hiszem, hogy irodalomtörténetünknek az egyik legizgalmasabb és legsajátosabb fejezete. De talán tévedek: a vidék elátkozottsága... anélkül, hogy lényeges értesülésekkel rendelkezném, a fényjelekből kiolvasom: ugyanaz a lélek ég bennem is, ugyanazon a hangon vallok és beszélek. Ugyanazok a stílusproblémáim. Ez a láz, ez a fertőzés már négy-öt évvel ezelőtt is bennem lappangott, éppúgy, mint az én egész irodalmi nemzedékemben, akkor, amikor könyvemet írtam, mely ha frissen megjelenhetett volna, bizonyára érdekes is. Ma, még az esetleges kiigazító műveletek ellenére is, kételkedem, hogy annyit jelenthetne, mint akkor. Brentano írja naplójában a Flaubert-nemzedék sorsát idézve, hogy a jó könyv hat év vagy hatvan év után is új és érdekes. Éppen ez az, ami az én könyvemre nem áll... fölösleges is ez az egész izgalom, amit a megjelenéséért rendezek.

Dési Huber István már súlyosan beteg. A budakeszi tüdőszanatóriumban ápolják. Szerepét felesége, Stefike veszi át. Ekkorára — levelét 1943. 8. 28-án írja — már teljes a fel-fordulás. Ki törődhetett akkor már egy regény sorsával?

... Holnap ismét megkísérlem, hogy visszaszerezzem... a kéziratot, és akkor megpróbáljuk eljuttatni Gáborhoz*... Illyés közölte velem Illés Endre címét. Felhívtam őt, aki igen udvarias volt, tökéletesen emlékezett a műre, azonban ő utasítást adott, hogy még júliusban adják vissza Gyulának, tehát annak nála kell lennie. Amikor mondtam, hogy mi volna a kívánságom, közölte, hogy a munkáról igen jó véleménye van, sajnos a kiadást nem tudják vállalni, azonban készséggel rendelkezésemre bocsátja a lektori vélemény példányát betekintésre. Ezt a következő sorokkal küldte el: „Soraimhoz mellékelten elküldöm egyik kitűnő kritikusunk részletes lektori jelentését — kérem, írja meg, hogy komolyan foglalkoztunk a könyvvel, sajnos kiadásra nem kerülhet sor. Ebből a kitűnő kritikából bizonyára közölhetők a szerzővel egyes részletek — az elismeréssel és a kifogásokkal csak megerősítjük őt.” — A napokban el fogom küldeni a kivonatot.

... Sajnos, ez évben mi is sokat betegeskedünk.

Hadd fűzzem közbe: Illyés lakását Budán bomba érte, vagy ágyúgolyó. Alighanem ott pusztult el a kézirat egyik példánya is.

Hamarosan levél érkezett Illés Endrétől. A *Város a ködben* harmadik vereségét szentesítette. Okosan fogalmazott sorai értésemre adták: naivitás lenne olyasmire gondolni, hogy ez a regény most megjelenhetne. A kedvező lektori jelentés sosem ért el. Valahol fennakadt a levélcenzúrán. Dési Huber István, pártfogó barátom meghalt. A háború véget ért. Kezdődött a forradalom.

MINDEN ÖSSZEKEVEREDIK

Elkezdődött a forradalom. Családommal Temesvárról Kolozsvárra költöztem, pontosabb szóval: menekültem; Kolozsvárra, ahová Gaál Gábor oly sokszor és oly kitartóan hívott. Mindig azt válaszoltam: „Majd a háború után.” Végig, a harmincas évek második felében, valamiféle megmagyarázhatatlan ösztönből ragaszkodtam hozzá, hogy ott, a *Város a ködben* színterén maradjak; ott már átvészelttem egy háborút.

* Gaál Gáborhoz Kolozsvárra, ekkor már behívták katonai szolgálatra.

Hátha sikerül megúszni a másodikat is. Sikerült. Kolozsvárról írtam most már leveleimet Dési Huber István özvegyének. A *Város a ködben* kiadásának gondolata ismét felszínre tört; micsoda romantikus optimizmusról árulkodnak ezek a levelek. 1945. 5. 13-án írom:

... Következő könyvemre ugyanolyan izgalommal készülök, mint ahogyan ez (a *Város a ködben*) készült. Még nem merek hozzáfogni, mert amiként Proust jótékony szelleme ködöket és kísérteteket szabadított el bennem, de mégis a mi realizmusunk felé segített; ahogy vele viaskodtam, úgy csatázom most Dosztojevszkijjal... Első könyvem ide sodort, gyökereit errefelé eresztgette. Bevallom mindezeket, ámbár az ilyesmi felénk nem szokás. De az irodalom alakulása sokkal szervezesebb, semhogy szemérmeskedjünk.

Gaál Gábor hazatért az amerikai hadifogságból. Átvette a Józsa Béla Könyvkiadó igazgatását. A cél az irodalom Gaál népfrontos koncepciója szerinti feltámasztása volt. Két kéziratral is szerepeltem terveiben. De mert könyveinkhez a papírt Gaállal, Kurkó Gyárfással, Tóth Samuval éjszaka a Népi Szövetség propagandapapírjából loptuk el, s mert az új irodalmi élet egyre több felénk közeledő író könyvének kiadását követelte, magam mondtam le a *Város a ködben* megjelenéséről, és a csekélyebb ívszámú *Sors és Jelkép* kiadása mellett döntöttem. Ezt a negyedik vereséget tehát magam mértem magamra. Időközben pedig ismét eljutott a kézirat Illés Endréhez. Aki hamarosan az ötödik vereségről értesített:

RÉVAI IRODALMI INTÉZET IGAZGATÓSÁG

Budapest, 1946. október 15.

Igen tisztelt Uram!

Ismét kísérletet teszek, hogy értesítsem hozzám küldött regénye sorsáról — eddig két leveletem úgy látszik nem kapta meg.

En közben megkaptam a kolozsvári Athenaeumnál megjelent új könyvét — érdekes és kitűnő írás! Nagyon köszönöm, hogy elküldte.*

* A *Sors és Jelkép*.

Itt Magyarországon a könyvkiadás lehetőségei nemigen javultak. Könyvet még mindig alig vásárolnak, s aki vásárol, az is inkább szórakoztató olvasmányt vagy régi kedves íróit keresi. Súlyos helyzet, enyhülés egyelőre nem mutatkozik.

Őszintén meg kell mondanom, a „Város a ködben” kiadására jó ideig nem is gondolhatunk. A Révainál különlegesen nehéz a helyzet: nagyon sok írónk teljes életművét megszerztük, s most elsősorban ezeknek a kötelezettségeknek kell eleget tennünk. Többször is előfordult, hogy az érvényes régi szerződés alapján az írónak kifizettük a teljes tiszteletdíjat, de könyve kiadásáról le kellett mondanunk, mert egy olyan könyvet kinyomtatni, s az elkészült példányokat a pincében raktározni — értelmetlenség.

Javul-e jövőre a helyzet? Nem tudom. Ha javul is, ez a folyamat valószínűleg lassú lesz.

Nem szeretném regényének kéziratát továbbra is itt tartani, mert elképzelhetőnek tartom, hogy akad olyan kisebb kiadó, akit kevesebb szerződés-kötelezettség terhel, s aki éppen ezért szabadabb, mint Révai. Ezeknél kellene próbálkoznia. (Néhányat megemlít közülük — M. J.)

A kéziratot szívesen elküldöm valamelyiknek, vagy visszajuttatom önhöz. Kérem értesítését.

Őszinte nagyrabecsüléssel üdvözli

híve

Illés Endre

Közben Darvas József nálam járt Kolozsváron. Ott olvasta el a regényt, amihez 1940-ben alighanem mégsem jutott hozzá. Segítségével a kézirat átkerült a Szikra kiadóhoz. Aztán Gergely Sándor írja:

Budapest, 1947. nov. 4.

... Tamásnak beszéltem a könyvedről. Azt mondja: beiktatják a 47—48-as év könyvkiadási tervébe. Neki tetszik a könyv. Nem hiszem, hogy még sok lektornak kiadnák. Majd megmondom Tamásnak, küldjenek neked szerződést a könyvről — az aztán dohánnyal is jár, bár Szikráék úgy csinálják, mintha a fogukat húznák, ha pénzt engednek ki a markukból.*

* Tamás Aladár

Egy évvel később a Szikránál éri a regényt a hatodik vereség: a szépirodalmi kiadványokat más kiadóknak engedi át. Ezt követi a hetedik az Athenaeumnál, a nyolcadik vereség az Egyetemi Nyomda könyvkiadójánál éri, ahol Bölöni György támogatott. Dési Huber Istvánnénak 1948. 8. 7-én írom az újabb fejleményekről:

Gergely Sándor is ígéretet tett, hogy az Athenaeumnál adatja ki első regényemet; igen jónak találta. Bölöni is úgy vélekedett, hogy „kitűnő és finom” írás — amikor a nyáron meglátogatott Itokával, azt mondotta, hogy az Egyetemi Nyomda kiadójánál fog megjelenni. Mondanom sem kell, hogy ettől a különben jeles intézettől sem kaptam értesítést. Vértes Gyuri is izent, hogy a regényből részletet akar közölni. Erre se került sor. Itt valamivel le kell számolnom: erdélyi író ne kereskedjék Pesten, tartson ma inkább, mint bármikor, Csokonai felkiáltásával: „Az is bolond, aki...”*

*... aki „vidéken” él: megdögölhet. Így jártam első s így jártam második könyvemmel is, a Sors és Jelképpel, ami itt azonnal elfogyott és Magyarországon új kiadásra hiába ajánlottam fel. Találkoztam Révaival**, arról panaszkodott, hogy nincsen kéziratuk. Itt állok három könyvvel, most fejezem be a negyediket, és nincsen hol megjelentetni. Közben krajcáros gondjaim vannak, hajnaltól hajnalig robotolok és adóságokban úszom...*

Más levél, 1948. 11. 27-éről, ugyancsak Dési Huber Istvánnénak:

... e munkák hovatovább mind kevésbé fontosak, az idő is elhalad fölöttük... Ez a neuraszténia: az irodalom most már hála istennek elkerülget, amit megjegyezni csak azért érdekes, mert negyvenesztendő leszek maholnap, s aki ebben a korban, húszévi vergődés után jut a konklúzióra, hogy nem érdemes, az kellő önbírálattal megállapíthatja, hogy ha művészek talán művész is, de nem író.

E rémületes körutazásán a Város a ködben már nem is tudom, mikor, hogyan, talán Benedek Marcell révén eljutott az

* A Forum című folyóiratban, szerkesztette: Vértes György.

** Révai József.

Új Idők kiadóhoz. Az itt közölt levelezés szerint s a kézirat optikájából mintha az egész 1944—45—1949 közötti forradalmi állapot csak abból állt volna, hogy kiadók születtek, de főleg megszűntek. A *Város a ködben* mindenesetre mindig akkor ért el valahová, amikor a megszüntetésre sor került.

ÚJ IDŐK

IRODALMI INTÉZET R.T.

Igen tisztelt Uram!

Miután irodalmi intézetünk felszámolás alatt áll és így kéziratának kiadására itt már nem kerülhet sor, kérjük, szíveskedjék kézírata elvitele iránt intézkedni.

Továbbiakban személyesen szívesen állunk rendelkezésére.

Kiváló tisztelettel

Budapest, 1949. szept. 10.

*Demeter Andor
vállalatvezető*

Intézkedett a fene a kézirat „elvitele iránt”.

A „POZITÍV—NEGATÍV MÉRLEGÉN

Ami ezután következik — csak a rossz viccet lehet elismételni —, humoros lenne, ha nem lenne tragikus. A Józsa Béla Athenaeum megszűnt. 1949-ben megalakult az Állami Kiadó. Gaál Gábor egyebekkel együtt a *Város a ködben* példányát is oda továbbította. Nem szóltam bele. Nekem már mindegy volt. Színházzal foglalkoztam. Valójában hátat fordítottam az irodalomnak és csatolt területeinek. Ám ezzel elkövetett „bűneim” nem szűntek meg, sőt nyomomba szegődtek. Az egek a megmondhatóí, hogy ekkor már tőlem elszakadva, a legfőbb „bűnelnek”, a *Város a ködben* kéziratának hány példánya volt forgalomban, kerengett, utazott ide-oda, vált hontalanná, került szemétre. 1949-ben egy példánnyal híres kritikusnál, a vécén találkoztam; nem szórakoztató olvasmányként; az oldalakat pedánsan négybe vágta a gondos háziasszony. Igaz, papírhiánnyal küzdöttünk. Őszintén elérékenyedtem: tíz év óta először jutott közhasznú szerephez regényem.

Az Állami Kiadó nem várakoztatott sokáig. 1949 nyarán Kolozsváron összehívták az Írószövetség tagjait. Beidéztek engem is. A kiadó igazgatója, Aszódi János — a régi *Korunkban* közgazdasági kompiliációkat írt — „véstörvényt” instaurált. Vádlott: a *Város a ködben* és bűnös írója. Az igazgató egy személyben volt közzvádoló és bíró is. Bár az igazi ügyész — egy személyben denunciáns és koronatanú is —, akit az igazgató szubsztituált — névtelen, láthatatlan maradt; mindössze az aláíratlan „jelentéssel” szerepelt. Ebben azt indokolta meg, hogy miért elutasítandó az önmagát leplező író nevezett gyalázatos művének „román nyelvre fordítása és kiadása”. Ez meglepett. Hiszen Gaál ilyen előterjesztéssel nem élt. Én sem. De ki gondolhatott arra, hogy ez provokáció, mesterséges ürügy még nem sejtett elkövetkezők előkészítésére? Az igazgató azon az alapon, hogy „kapjunk egy referátumot”, kéziratra és szerzőre rábizonyította a titokzatos névtelen véleményező állításait — és elmarasztalta.

Szerző — egyelőre még szokatlan helyzetében — hüledezve, zavartan makogott. Olyasmit, hogy effélék, amiket felrónak neki, szándékában soha meg nem fordultak. S bár még nem gondolt a történőknél is rosszabbakra, volt olyan dörzsölt, hogy elkérte a vádiratot alaposabb tanulmányozás és esetleg okulás céljából. Igazgató eredetiben és fordításban oda is adott neki egy-egy másolatot. A vészgyűlésen az írók hallgattak. Bár többen mimikájukkal leplezetlenül igyekeztek magukra felhívni az igazgató figyelmét: örvendeznek, hogy végre felderült az igazság és a szellemi igazságszolgáltatás napja. Gaál Gábor komoran berekesztette a gyűlést.

A gyászos kivégző szertartásról a színház felé bandukolva, Gaál csak ennyit mondott: „Ez, fiam, a legrosszabb jel.” Nem vettem komolyan. Épp a *Páncélvonalat* rendezésére készültem, az ő tanácsai mindennél fontosabbaknak tűntek számomra; e tekintetben faggattam, mintha mi sem történt volna. A *Város a ködben* kalandjait egyelőre még őszintén untam...

A „referátum” igen maszatos eredetijének és fordításának sem nyelvéhez; sem stíljéhez, szociológiai, esztétikai képletéhez, magatartásához, sem szellemi színvonalához, sem „politikai” együgyűségéhez, hamisításaihoz nem szólok hozzá. Beszél az magáért. A szöveg ugyan nem nyomdaképes, de ha ezeken az oldalakon nem hamisítottam meg Gaál Gábor biz-

tató vagy Illyés Gyula vagy mások idézett — és nem mindig hízelgő — kritikai szövegeit, még kevésbé nyúlhatok ehhez a perirathoz; még csak zárójelbe foglalt kérdőjeleket sem írok közbe. Azon a nevezetes gyűlésen még nem is sejthettem, amit Gaál finom szimattal azonnal felérezett: az adott körülmények között, 1949-ben igenis valódi vádiratról van szó. Íme a szöveg:

MÉLIUSZ JÓZSEF: VÁROS A KÖDBEN TARTALMA

A könyv az író emlékeit tartalmazza, gyermekkora első napjaitól. Ez a korszak egybeesik az első világháború éveivel.

Szülővárosa — Temesvár — állna az elbeszélés középpontjában, ahogy azt az író a címben és a könyv oldalán jelzi. Egy kisgyermek szeme összefogja a vidéki élet különböző képeit a háború küszöbén, a habsburgi birodalom „boldog” korszakában, a háború kitörésekor s e napok sovén-nacionalista lelkesülésében, a háború alakulásának megfelelően a város szerkezetében történő felületes változásokat, a polgári rétegek és a háborús haszonélvezők növekedő megdöbbenését (?), a háború konjunktúrája által felszínre vetettek váratlan végét.

A gyermek növekedik s tekintete találkozik a proletárforradalom egyes mozzanataival, a megszálló idegen hadseregekkel, a román katonákkal, akik a nemzeti felszabadítás jelszava alatt a polgári-földesúri uralmat hozzák mind a Bánság román népének, mind az együtt lakó nemzetiségeknek.

Az író családja ebben a korszakban azoknak az útját járja be, akik a háború borzalmain nyereszkedve biztosítják maguknak az annyira sóvárgott fényűzést és kényelmet, amelynek a megnyeréséhez a háború és a kataklizmák nélkül nem volt semmi reményük.

Az önéletrajz az írónak alkalmat ad arra, hogy megmutassa olyan embereknek az alakját és pályafutását, akiknek a felívelése és bukása szorosan kapcsolódik társadalmi származásukhoz és a regényíró által megírt korszak történelmi körülményeihez.

Következik az úgynevezett „pozitív rész”, néhány unott, fanyalgó sor. Ám utána: a

NEGATÍV RÉSZ

Az író eseményekben és történelmi fontosságú, különböző történetekben rendkívül gazdag történelmi korszakot ír le. Megírja ezek legtöbbszörét, vagy két-három szóval érinti — de nem érti meg őket. Az író, mint gyermekkorában is, melyet megírt — ma sem érti, mi történt a társadalomban, amikor a földkerekséget először borította tűzbe a háború. Méliusz számára a habsburgi korszak nyugalom, a boldogság és a jólét korszaka volt. Ismételten idézi — sóhajtván — az osztrák—magyar birodalom békeéveit. Nem látta és nem tudja, hogy az uralom nyugalma felszíni, egy Ferenc József sem el nem fojthatta, sem el nem takarhatta az osztálykülönbségeket és az élesedő osztályharcot, s a nemzetiségi elnyomást s a császári sarok alatt sínylődő, együtt lakó nemzetiségek szabadságért küzdését. Az író nosztalgiája e „patriarkális” napok után császárok és császárnők iránti nagyon szabadelvű magatartással itatott. Az e császárok iránti elnézése és nagylelkűsége itt-ott alig különböztethető meg egy monarchista álláspontjától. Bizonyára e gondolatkörben térnek vissza többször rokonszenvszavak egy „kastély” lakói (valószínűleg földbirtokosok) iránt.

Méliusz igyekszik boncolni a várost, de iránytű nélkül jár. A városban nem lát egyebet, mint haszonhúzó kispolgári rétegeket. Azonban tudja, hogy illik beszélni népi tömegekről és proletárokról is, és ezért néhány „népből való” személyt is bemutatni törekszik. E kísérletek azonban mesterségesek — mint ahogyan több oldaluk egészen híjával látszik lenni a művészi ihlet őszinteségének. A szocialista realizmus hiányát nem lehet stílusművészettel leplezni.

A díszes, nehéz irányú egy haldokló irodalom íróinak a műveire emlékeztet, akik ragyogó köntőssel próbálják leplezni a tartalmi ürességet. Proust, Márai a mesterei, akik megnehezítik a tartalom beolvasztását.

Minden oldalon tükröződik az élet, az író bemutatja élet rothadtsága és beteges jellege. Az író ma sincs nagyon messze mindattól, amit leír. A könyvben nem találunk egy egészségesen élő alakot. Mindazok, akikről azt lehetne mondani, hogy boldogabb társadalom megalkotói lehetnének — meghalnak s nyomukban senki, semmi marad. Üresség és sötétség van. Semmi kilátása a haladásnak, a fejlődésnek, a felemelkedésnek, a boldogabb élet felé menésnek. A kilátástalanság, a for-

radalmi realizmus hiánya, a borúlátás, a patolgikus sexualizmus és freudista elemzés nehéz légköre a könyv helyét a polgári ideológiát uraló dekadens irodalomban jelöli meg.

E rövid jellemzés nem tartalmazza a könyv minden téves részletét, mint például a háború kérdésével szembeni helyes, biztos magatartás, egy nazarénus szektánsé, vagy az, hogy a kispolgári társadalom, melyet mélyen megráz a szeretett, az öreg császár halála, még csak tudomást sem vesz az Októberi Nagy Szocialista Forradalom létezéséről stb.

KONKLÚZIÓK

Úgy vélem, hiba lenne mai alakjában kiadni a könyvet. Kiküszöbölve a fő hibákat, a fentiek szerint módosítva és kiegészítve, különösebb igény nélkül felvehető a kiadásra javasolt könyvek jegyzékére. A kispolgári humanizmus, az író passzív, kontemplatív pacifizmusa nemcsak elévült (esetleg hasznos volt a könyv befejezésekor), hanem veszedelmes is, ma, amikor „nem elég akarnunk — cselekednünk is kell”.

Román fordítás céljára bizonyára jobb és megfelelőbb könyvek akadnak.

Így lettem én monarchista és az Osztrák—Magyar Monarchia reakciós, dekadens visszasíró-rívója, gyanús író és egyén.

Hazudnék, ha tagadnám, hogy az a gyűlés, ez a denunziáló lektori „jelentés” aztán mégiscsak nyugtalanított. Hiszen 1944—1945 után — a szégyen és gyalázat romjain — a szellemi küzdelemtől le nem mondva, de a humanizmus, a demokratizmus, az író és írás iránti alapvető tisztelet, egy új minőségű lelkiismereti szabadság, a tiszta erkölcs jegyében indultunk fel mindnyájan egy más, tisztult irodalom megteremtésére. Mindezeket mi magunk, az osztályharc elvének szellemi aktivistái igyekeztünk egész nemzetiségi irodalmunkra vonatkoztatni. Fölötte fontos volt számomra megtudni, ki a névtelen vádirat szerzője, milyen súllyal rendelkezik. Nem volt nehéz kiderítenem, hogy ki írta a vést jósló „jelentést”, ami semmibe vette ezeket az elveket, sőt ellenségesnek minősítette. Az aláíró: Salamon József — hamarosan Iosif Bogdan néven vált ismertté — felesége, S. R., de megfogalmazója maga S. J. Aki akkoriban, bár korántsem irodalmi, de igen fontos politikai-ideológiai pozíciót töltött be a „legil-

letékesebb” ellenőrző csúciszervben; a velem, Kurkó Gyárfással, Balogh Edgárral, Méliusz Kláival és még másokkal hamarosan történőkben kulcsszerepe volt. — Amikor hatévi börtönben sínylődésem után kiszabadulásomról értesült, felkiáltott: „Lehetetlen. Kém volt!” — Véleménye nagyon is súlyosan, döntősen esett a latba. A házaspárt a háború éveiből jól ismertem. Az aláíró életében detektívregényen kívül semmit sem olvasott: „referátum” írására se szellemi képessége, se gyakorlata. S. J. viszont olvasta 1942-ben a regény kéziratát. Rajongott érte! Nem rovom fel itt 1944—1945 utáni többszörösen tragikus következményű tevékenységét. Ez nem tartozik ide. S. J. különben is halott. Ez a tizedik vereség története.

POLGÁRI DEKADENCIA, NATURALIZMUS, TRÁGÁRSÁG ÉS A TÖBBLI..

Ami 1949 után történt, az sem tartozik ide. 1955 nyarán, hat esztendő múltán ismét „szabadlábra helyezve”, a bukaresti Palota előtti tágas téren Bányai Lászlóval botlottunk össze. Szinte az első mondata volt: „Ki kell adnod a regényt!” Még akkor ősszel, Temesváron, anyámnál, a pincében, penészszagú láda fenekén találtam rá a kéziratnak arra az egyetlen példányára, amit még Klári gépelt. Klári meghalt. — Ami persze nem tartozik ide. — Anyám Temesvárra mentette az utánunk üresen maradt házból a menthetőt, ezt a kéziratot is. A sárga lapokat körülrágták az egerek vagy a patkányok, oldalak vesztek el. Sírnivaló látvány. Anna, aki segített a könyveket, irományokat tartalmazó ládákat átkutatni és már ismerte a *Város a ködben* történetét, elsírtá magát.

1955. 9. 5-i keltezéssel az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó magyar osztálya, „Bukarest, 2583. 7. IX. 1955” szám alatt bejegyzett „Comanda internă” formalapján elismeri, hogy átvette szerzőtől a kiadásra benyújtott *Város a ködben* című regénye kéziratát; elrendeli a kézirat legépelését — ez kerek tizenkét esztendő alatt, 1967 novemberéig nem történt meg —, és a szerződéskötést a lektorizálás eredményétől teszi függővé. Bár a kézirat pusztá iktatószámmá lényegült át, a regény mellett bizonyító dokumentumok bemutatása után lektorizálás nélkül is kaptam szerződést, súlyos anyagi gondjai-

mat pillanatnyilag enyhítő előleget. De a regénnyel kapcsolatban — ismét gyűlésen — mégis tudomásomra hozták: „Meg nem jelent »összes műveid« kiadását nem vállalhatjuk. Nem avathatunk élő klasszikussá. Írj valami mást, mait, aktuálist!” Igazuk volt. Hogyne lett volna igazuk? Hiszen előleget is folyósítottak, de nyilván mégsem a regényre...

De előkerültek személyes dokumentumok is abból a nyomorúságos időből. A rongyos kézirat átadása után majdnem három hónap múltán hegyi szükség lakhelyünkről Bukarestben jártam a regény ügyében. *1955 november 25-én este írom levélben Annának: a kiadó főnökénél, Bonyhátinénál az a helyzet, hogy hiányzanak a referátumok (értsd: lektori jelentések) ... Találkoztam viszont a regény egyik főlektorával (Aszódi Jánossal, ezeken a lapokon már 1949 kapcsán szerepeltettem), aki tízoldalas referátumban számol be arról, hogy ő milyen könyvet szeretne... Töménten tanácsot adott... (Ez a „referátum”, mint lejjebb kiderül, csak tizenkét év múlva jutott szerephez.) Kedden a regény lektorai-val „şedinţa” (gyűlés) ... Persze nem vállalom lényeges változtatásokat. Nyilván kedden, 1955. XI. 28-án este közlöm újabb levélben Annával: A regény kiadására nem kerül sor. Az aznapi gyűlésen értesítettek arról, hogy nem adják ki „összes műveimet”. Mintha ugyan erre pályáztam volna.*

Némi idő elteltével még tapogatóztam a kiadónál. Jó tíz esztendővel a könyv megjelenése után tudtam meg a nyugdíj-állományba vonult Bonyhátinétól, hogy érdeklődésemet a kolozsvári szerkesztőség főnöke — nem Kacsó Sándor! — azzal háritotta el, hogy „Mit akar Méliusz? Írni nem tud. Marxizmus? Kétséges. És a börtönből szabadulva kétszázezer lej kártérítést zsebelt be. Az se elég neki?” Kártérítés? Se nem kértem, se nem kaptam. Mert hát miket is írtam még az előbb idézett, Annának küldött levelekben? *Mayer úr révén az órámat zálogul adva, 14 napra felvettem 1000 lej kölcsönt, ebből 14 napra 50 lej kamatot vontak le. 1500-at nem adtak... a szükségesekből semmit se tudok beszerezni, nincs miből... Dimény (István) valami ocsmány propagandairás összetákolását ajánlotta fel, két hét alatt meg lehetne csinálni és 6000 lej. De ezt se azonnal fizetik. Ha pár ezer lejt előre megkapok, elvállalom. (Nem kaptam, nem írtam meg.) Bármit vállalnék, hogy kijussak ebből az örületből, amiben élek, ebből a gyalázatból.*

Hosszas, megalázó könyörgés után 1957-ben mégis elértem, hogy a kiadó ismét lektorizáltassa kéziratomat. A megviselt paksamétát az 1949-es Állami Kiadó korábbi igazgatójának és „bírámnak”, az 1955-ös novemberi „sedincán” szereplő „főlektornak”, Aszódi Jánosnak adták ki megint. Kellő meggondolással. Hiszen az egykori kiadói igazgató már nem „foglalkozott” irodalommal. De két ízben is darabokra tépte a regényt. A tiszta ideológia nevében, a marxizmust őrizve ellenem. Az ő „referátumát” sem írom át nyomdaképesre. Miért is tenném, ha — 1957-ben — megismétli, de most már természetesen „magasabb ideológiai és esztétikai színvonalon”, az 1949-es „referátumot”. Gyanakszom, hogy abból ő is megőrzött egy példányt. Ám alighanem eszébe se jutott, hogy az 1949-ben átadott jelentés másolata itt hever fiókomban. A tíz sűrűn gépelt oldalt kitevő dolgozat egészétől megkímélem az olvasót. Ez már „esztétika” a javából. A részletek itt is épp elég tanulságosak. Íme a szemelvények ebből az irodalom szempontjából hajmeresztő szövegből — bocsásson meg az olvasó, amiért próbára teszem ízlését és idegeit!

A kézirat olvasása meglehetősen nehéz feladat elé állítja a lektort... egyes fejezetekben egérrágtá oldalak halmozódnak egymásra, úgy, hogy az oldalak elejét és végét nem lehet elolvasni. Másutt a legutolsó sor vagy az oldal alsó része hiányzik, ami meglehetősen megnehezíti az oldalak közötti kapcsolatok felfedezését. Ezen felül rengeteg javítás, áthúzás... Közben oldalak hiányzanak...

Szorosabban vett cselekményről tulajdonképpen nem lehet beszélni, mivel a regény felépítése rapszodikus, széteső...

... itt szó sincs központi figurák köré csomósodó cselekmény-szövegről, ennek a regénynek nincsenek főszereplői és nincsen kényelmesen végigjárható meséje... a cselekmény azonban ide-oda ugrál...

... Az olvasónak az az érzése, hogy az író csupán alibinek (sic!) választotta ezt a témát...

A kötet az öncélú irodalmi mű prototípusa...

A szereplők elszigeteltségéből adódó szerkesztésmód azután szoros kapcsolatban áll a regény írói-eszmei mondanivalójával... ahol a cselekmény hiányzik, ott szükségszerűen nem alakulhat ki a szereplők rangsora. A szerkesztési mód tehát szoros kapcsolatban áll a regény eszmei lényegével.

A szocialista realizmus meghamisítói *azt állították, hogy a művész ideológiai álláspontjának határozottsága az élet arcúlatának holmi absztrakciókkal való helyettesítésére vezet. Ezek a torzítók az élet közvetlen szemlélését követelték, azonban minden eszmei tartalom nélkül, mivel az — szerintük — elvont tézis és így nem lehet művészet. Ilyen közvetlen szemlélési módszert tapasztalunk M. J. regényében is. Az író azonban benyújtotta kéziratát és ezzel azt jelezte, hogy művéért, ha nem is teljes egészében, de az alapok tekintetében felelősséget vállalt. Ezek az alapok azonban homokra épültek és elsősorban őket kell átépíteni.*

Azt nem lehet állítani, hogy M. J. munkájának nincsen eszmei alapja. A mű kétségkívül korregény. Ezenfelül pedig háborús korrajz. Helyet kapott benne az igaztalan háború néhány jellegzetessége... azonban csak felszínen... Az egyéni sorstragédiák miatt nem kap helyet minden háború velejárója: a tömegszenvedés, hiányzik a harcos tömeg is, a harcos egyén is, aki gyűlöli a háborút és harcra kel vele... pl. olyan alakokat mozgat... amelyeket XIX. századbeli romantikusoknál vagy legjobb esetben Zolánál találunk... a tüdőbajos varrólány... mosónők... „fitosorrú cselédek”...

Ez a módszer pedig nem a szocialista realizmusé, és még csak nem is a kritikai realizmusé. Révai József *mondja egy helyütt, hogy a régi embertelen világot nemcsak mi gyűlöltük, hanem nagy kritikai realistáink is, akik mint Eötvös József, Mikszáth, Móricz Zsigmond — megrázó erővel leplezték le a régi világ züllöttségét és rothadságát. A Város a ködben inkább siránkozik, mint gyűlöl, inkább elmond, mint mozgósít. Az olvasó nem esik át azon a lelki megrázkódtatáson, melyet az ilyen mondanivalójú regénynek feltétlenül ki kell váltania... a könyv az első világháborúhoz mérten sem hű korrajz, elmélyült korkép.*

Vegyük pl. „A Vég kezdete” c. fejezetet... más címet kell adni... ki kell bővíteni... (1940—41-ben ha ez nem ment, ma fasisztaellenes, háborúellenes tartalmat kell kapjon)... objektivista beállítástól megfosztani, szimbolista, misztikus gyomtól megtisztítani, forradalmi erőket felszínre hozni... szó kell essék az 1917-es novemberi forradalom hatásáról is!

... az író komoly erőfeszítéseket tesz, hogy idegen stílusban írjon ... A francia Jean Giono stílusát sok helyütt fel le-

het fedezni, de még a magyar Remenyik Zsigmond különcödéseit is.

... a kusza gondolatok... főleg Marcel Proust hatását tükrözik. Még az is prousti, hogy az elbeszélő — gyermek, aki emlékeit idézi... Proust, rendkívül bonyolult hosszú mondataival azt akarta írásban érzékeltetni, ami a lélekben — szerinte — lejátszódik. Tény az, hogy a lélekben egyszerre, egymásba kapcsolódva, egymásra hatva többféle jelenség játszódik le. Proust ezeket a párhuzamosan, majd összebonyolódva haladó gondolatokat akarta komplikált mondataiba belezsúfolni. Prousti hatás a könyv egyéb furcsaságai között, hogy különös szerepet kaptak benne: a szagok... Az író azonban még mesterére is rálicitál, a polgári dekadens, naturalista, trágárságokhoz közelálló leírások, szimbólumok elborítják a szerző egyéniségét...

... állandó és zavaró, hosszantartó visszatérések a múltba... A freudizmus sem vonul el nyomtalanul... Nyüzsögnek a prousti megfogalmazásban feltálatalt freudista gondolatok... a „pajzán kacajokról” másfél oldalt ír M. J. és kezében freudista szimbólummá válik az anya nevetése, amelyhez vallási misztikumot is kever... Mindezek után azonban szó sem esik az anya későbbi bűneiről... Az Ödipusz és egyéb komplexumok átszövik a regényt... igen izléstelen körülmények között... jóval fontosabbak ezek a dekadens, érzéki szerveinket birizgáló, semmitmondó, logikátlanul beépített részek, mint maga a cselekmény... képletei hamisak és igen sok esetben izléstelenek. Mint pl. az a jelenet, ahol a kisfiú az alig hatéves Juliskával — egy másik szerelmével — mezítelenül hentereg a pamlagon.

... „Az új ház”... reménytelen, „fájdalmas és kínzó”, mint minden ebben a könyvben. A kötet tele van szerelmi, helyesebben szeretkezési jelenetekkel vagy az azokra való utalással. A háború véres valóságait elnyomja a túlfűtött szexuális légkör...

M. J. dekadens már azért is, mivel csupa pesszimizmus, csupa sötétség. Nemcsak hogy nincsenek pozitív hősei, hogy nem mutat a jövőbe vezető utat, hogy mindenfelől rothadászagot érez az olvasó, de egyetlen derülátó pontja sincs... Ez képtelen és hamis. Az író a polgári kilátástalanság álláspontjára helyezkedik, még a kritikai realizmus terén sem Balzac, Twain vagy Tolsztoj nyomdokain hág, hanem az utánuk

következő, hanyatló, pesszimista, minden szépet és jót tagadó, a burzsoázia tökéletes rothadását bevalló filozófiai és irodalmi iránynak hódol... *Ez magyarázza meg — illetve ez is, miért nem tudott ez a könyv a „holnapba”, a jövőbe mutatni...*

Igazi korképet kell rajzolnia, tipikusat faragnia, az eseményeket egy központi cselekmény köré csoportosítani, a haladó háborúellenes erőket felszínre hozni, a mű kereteit általában kibővíteni, a könyvet irodalmi, eszmei sallangtól megszabadítani! Ebben látom az író szűkebbre vett feladatát arra az esetre, ha kötete átdolgozására vállalkozna.

Az elutasítás kimondatlanul is egyértelmű.

Hogyha könyvünk tizedik bukása már előrevetítette az író letartóztatását, ez, a tizenegyedik visszautalólag igyekezett legalább annyit igazolni, hogy ő ideológiai ellensége az egyetlen hivatalos irodalomszemléletnek, a szocialista realizmusnak.

Az időközben tapasztalttá öregedett szerző nem vitatkozott. Mint 1949-ben, most is elkérte a teljes szellemi csődnek ezt a dokumentumát, ezt a „referátumot” is, „hogyan kellő elmélyültséggel okuljon belőle”. Okult. Visszafizette az előleget. De még a kézirat egyetlen példányát is otthagya a boldog kiadónak. Fogyasszák el az egerek az utolsó betűig! Ez volt a tizenegyedik vereség.

A tizenkettedik vereség:

1960-ban, magas állást betöltő, a kérdésben illetékes jó barátom tudomására hoztam, hogy időszerűnek vélem az Osztrák—Magyar Monarchia tüneteiről szóló regényem kiadását. A válasz: nem időszerű a téma. 1961-ben aztán megjelent az RNK Akadémiájának kiadásában a *Din istoria Transilvaniei** második kötete, 1964-ben ugyanott a *Destrămarea Monarhiei Austro-Ungare (1900—1918)*** és Bányai László tanulmánya az Akadémia történettudományi folyóiratában: *Din istoricul evenimentelor de după unirea Transilvaniei cu Romania****. Mindezek nemcsak hogy legalább részben igazolták a *Város a ködben* történet szemléletét, de szinte követelték a regény

* Részletek Erdély történetéből.

** Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása (1900—1918).

*** Részletek az Erdély és Románia egyesülése utáni történelemből

kiadását. Én meg csak vártam, mintha, Godot-ra. És közben az egerek a kiadónál tovább fogyasztották az elátkozott kézirat lapjait.

Az egymást követő és engem igazoló viszonylag pontos tudományos munkák megjelenésétől ingerelten mégis megkísérreltem egyetlen irodalmi folyóiratunknál —*Igaz Szó*— egyetlen fejezetet, a regény végét leközlötni. Erre a célra átdolgoztam, „realisztikusabbá” tettem a részletet. A prózaszerkesztő, különben kitűnő író, talpig becsületes ember — nagyon sokra becsülöm íróként is, jellemként is — visszaküldte a kéziratot. Műhibának vélte az események szemléleti módját, ami „nem egy gyermek szemlélete”. Pontosan azt érzékelt, amit a *Korunk*nál 1938-ban Kovács Katona Jenő. Azzal a különbséggel, hogy a *Korunk* Gaált segítő szerkesztőjének véleménye nem járt a közlés megakadályozásával. Elváltzott volna a szerkesztői tudat funkciója? Igen. A szerkesztőben élő személyes vagy manipulált írói koncepció az egyetlen mértékké, diktátummá, abszurdummá minősült át, amiben csak az a lehangoló, hogy a szerkesztő-író számára ez a szubjektivista anomália volt a „természetes”. Nem kísérleteztem tovább.

A tizenharmadik vereség.

... de mert nem vagyok eszményi Estragon, 1967 novemberében, minthogy szerződés nélkül, tehát adminisztratív szempontból munkanélküliként lődörögtem az irodalomban, az Irodalmi Kiadónál némi átlátszó puhatolózás után, s azután, hogy szemem lesütve megint Gaálra, Illyésre, Dési Huberre, Molterre, Darvasra, Bölönire, Gábor Andorra célozgattam, szóba hoztam a regény kiadásának lehetőségét. Halászbótjaimon a zsinórok meg se rezdültek. Kiadóék ezúttal is „más” kéziratot kértek tőlem. Vagy mit is szólhattam volna az ellen, hogy javamat akarják: majd ha kiadják „életművem”. Még kapálóztam: „De én nem akarom, hogy életművem kiadják. Én még élek és írok...” A végső érv már-már lefegyverzett: jövőre, azaz 1968-ban tizennyolc (!) mai, új romániai magyar regény jelenik meg. Persze-persze — be kellett volna látnom —, minek is jelenne meg a tizenkilencedik, ami ráadásul nem is mai és nem is új. Legvégső erőfeszítésként felötlött bennem: halálra rémítem, megszarolom a kiadót. Kijelentettem tehát, hogy a szomszéd vállalathoz viszem a kéziratot. Készségesen, azonnal előkerítették a paksamétát

és fellélegezve a kezembe nyomták, tizenkét esztendő után is legépeletlenül, úgy, ahogy 1955 novemberében átadtam, csak pusztultabb állapotban. Leforrázva, szégyenülten — az író mégiscsak szégyelli, ha megalázzák művét, amivel ő, akár-hogy, de azonos — átcipeltem a *Város a ködben* a szomszéd kiadóhoz. Csodák csodája: itt örömmel fogadták a gyanús csomagot, mi több, az ártatlan, nékem képtelennek tűnő ötletet, hogy náluk megjelenjék e régi, régi regény.

Fantasztikus időket éltünk!...

KALANDOS „HAPPY-ENDING”

Most, hogy harminc évi kaland után eljutottunk a tizen-negyedik kísérlet sikerüléséhez — el sem tudom hinni, hogy idáig érkeztünk! —, a *happy end*hez, gondolom, megilleti az őszinte köszönet a jó befejezés megteremtőit, akkor is, ha ez a gesztus szerző számára meglepő, mert szokatlan. E könyv kiadójának bukaresti szerkesztőségében Balogh József szerkesztőt, a kiadás spontán és lelkes támogatóját, valamint Domokos Gézátt és nem utolsósorban Szilágyi Domokost, a könyv önkéntes lektorait. Mindennek végeztével adtam oda Szilágyi Domokosnak elolvasásra a *Város a ködben* kéziratával együtt a periratát is; itt hát a pont a regény történetére, a fiammal egyidős Szilágyi Domokos sorai:

Sem jogomban, sem szándékomban nem áll énnekem pontot tennem a „regény regényének” végére, csupán némi magyarázattal tartozom.

A szerző azzal adta ide ezt az összeollózott tragikomédiát — vagy sorsdrámát vagy rémregényt, nem tudom, minek is nevezhetnők —, hogy csatoljam hozzá a kiadónak írott véleményemet. Csakhogy nekem nincs ún. lektori véleményem. Midőn a könyvet kikerterm olvasásra, a kiadói döntés már megvolt, remélni lehetett legalábbis, hogy a regény, harminc-éves hányódtatás után, megjelenik; ilyenkor jó, ha van még egy külső referens (hadd bővüljön az irattári anyag a szerkesztőségben), de az sem baj, ha nincs. Véleményem tehát arra szorítkozott, hogy a könyvet ki kell adni. (Jómagam azért kértem elolvasásra, mert — szégyen ide, szégyen oda, de — eladdig hírét sem hallottam.)

A szerzőnek mindenesetre megvan a magához való esze: a „regény regényét” csak azután adta ide, hogy elvégeztük a hályogkovács-munkát. Amelyre talán mégsem vállalkoztam volna az előzmények ismeretében.

A „lektori véleményt” tehát most kell megírnom. S ez igen kényes helyzetbe hoz.

Két dolog miatt. Az egyik:

Meg kell alkotnom a magam fejezetét a „regény regényébe”, mégpedig úgy, mintha az előzőket nem olvastam volna. Ez nyilván lehetetlen. Annyit tehetek csak, hogy betartom a fair play szabályait: a szerzőtársakkal szemben, akiknek immár nincs módjukban — esetleg — visszaütni. Annál is inkább, mert tisztelem annyira az olvasót, hogy ne csócsáljam meg neki a — saját véleményét.

A másik, talán még kényesebb:

Most úgy fest a dolog, mintha nekem kellene idebiggyesztenem a happy endet, mégpedig a lehető legjobb körülmények között. Mert én most már lehetek „a” jó fiú; csalhatatlan, mint a pápa; patikamérlegre tehetem a rosszat, a jót, akármit, mindent; igazságot szolgáltatathatok — s ami rettenetesebb: rehabilitálhatok. Ami szintén nem fair play.

Nos, hát ezt nem nekem találták ki.

És különben is: a kézirat körüli hercehurca ismeretében az én előzetes véleményem ha nem változott is meg gyökeresen, de módosult. Egy példa: a Város a ködben első lapjai után nekem pl. Alain-Fournier jutott eszembe — a többieknek pedig, szinte kivétel nélkül, Proust. Most, utólag meg Krležát is hozzátehetném. És nyilvánvaló, hogy a prousti indítás erősebb. (Ezt nem tekintélytiszteletből mondom; ez az egyetlen hiba, amelybe még nem estem.)

Nem volna becsületes dolog tehát tudoros fejtegetésekbe bocsátkoznom. Magammal szemben sem volna becsületes. Azért, mert nekem egészen más a prózaeszményem. Amint-hogy ezt a könyvet sem számítom prózának, inkább hosszú-hosszú, itt-ott elégikus hangú elbeszélő költeménynek — rokonait föllelhetjük Méliusz legutóbbi verseskötetében, az Arénában. (A szénásszeker-elégia pl. idevág.) Versben pedig mindent szabad — azt is, amit a prózában nem —: mindent szabad, csak jó legyen. És én azt hiszem, jó lett.

Az említett hályogkovács-munka valóban megérdemli ezt a nevet. Tudja ki-ki, milyen nehéz a régebbi művek átjavi-

tása; esetünkben bő háromszor is eltelt a horatiusi pihentetési idő (kényszerpihenő), s ez még súlyosbítóbb körülmény. Én voltam az elefánt, akit beengedtek a porcelánboltba s a tulaj csodálatra méltó türelemmel figyelte, mit művelek... — Egy darab történelem, egy darab irodalomtörténet, egy könyv, amely viharos utóéletet élt — megjelenése előtt: fából vaskarika, nem első és nem utolsó századunkban; tanulság, ha szomorú, ha embertelen is — ezt kapja kezébe, s fogadja szívesen az olvasó” (Vargyas, 1968. augusztus).

E hatvanas évek fiatal nemzedékétől, Szilágyi Domokostól kapta meg a *Város a ködben* kézírata azt az elégtételt, amivel az előtte járók most már örökre adósai maradnak.

Ezzel bezárult a kör. Szilágyi Domokos soraival — hány nemzedéken át! — elérkeztünk ismét oda, ahonnan a *Város a ködben* Gaál Gáborral, Gábor Andorral, Dési Huber Istvánval és Illyés Gyulával elindult: az irodalomhoz, az emberséghez.

Fantasztikus időket éltünk ...

Ám hogy a *Város a ködben* végre mégiscsak napvilágot lát, jelent valamit. Azt, hogy ma, e viharos 1968-ban lehetséges valami, ami harminc éven át lehetetlen volt, ami tizenháromszor meghíúsult: ennek a könyvnek a megjelenése, tágabb humanizmusának, egy irodalmi kísérletnek a nyilvános megszólalása; a szembesülés olvasóval, kritikával tizenegyedszerre megvalósul. Mi több, lehetséges a *Város a ködben* kézírata igaz történetének a megírása és közlése is. Igen: a kör bezárult...

Ezen és az elmúltak fölött érdemes elgondolkozni...

(Bukarest, 1968. augusztus—szeptember)

TIZENKÉT ÉVVEL KÉSŐBB

A *Város a ködben* megvalósult könyvként elindult második regénye útjára. Nem bukott meg. Kritikákat, leveleket, történeteket visszaidézve, bármennyire kísért is, ezt a „pozitív” históriát megírni már nem szerző dolga. A megjelenést követő visszhang néha az elégtétel, érzését is kiváltotta belőle. Máskor a kételyét. S hogy az utóbbi volt az igaz és helyes, abból is kitetszik, hogy a *Város a ködben*, akárha még mindig csak kéziratként nyomasztaná traumatizált írója bi-

zonytalankodó tudatát, e mostani második megjelenésére kikövetelte a teljes szöveg alapos átdolgozását. Kikerülhetetlen feladatunkká vált nem a regényen magán, hanem a szövegen tovább dolgozni. Pontosabbá vagy éppen áttetszőbbé, ha ugyan nem ködlőbbé érlelni egy-egy mondatot, kerekébbé némely gondolatot, érzékletesebbé ígéket, jelzőket, mélyebben formálni ezt-amazt a képet. Végül is: tovább ápolni a szöveget.

A tizennegyedik sikeres kísérlet nyomán megjelent 1969-es kiadás kritikusai az előbbieket tekintetében aligha voltak kellően igényesek, de legalábbis elnézőeknek bizonyultak. Inkább egy sérelmet, a korra jellemző szellemi botrányt igyekeztek jóvátenni. Amihez hozzájárult az is, hogy 1968-ban szerzőnek nem isten, de a forgandó politika „fölvitte a dolgát” — talán ugyancsak jóvátételül mindenféle vele történelemként törtétekért, megtisztelték mindenféle „funkciókkal”, amik után sose áhítozott —, s ilyképp szerző, aki addig csak írónak számított, a literatúrában is lovaggá üttetett, elismerték. A *Város a ködben* megjelenését kísérő kritikák épp ezért nem szálltak szerző fejébe. Ellenkezőleg, gyanakodva figyelte úgynevezett sikerét, nem nagyon hitt benne. S hogy joggal, ismét csak az bizonyítja, hogy erre az újabb kiadásra csupán a könyv szövegének átdolgozása árán keríthettünk sort. Mégis nyugtalanul: munkánk igényeink szerint sikerült-e? A belénk sulykolt sérelmek következményeitől, komplexusainktól már nem szabadulhatunk...

Végleges lehetne hát ennek a kiadásnak a szövege? Aligha. Tíz év múltán ismét ugyanennyi dolgunk akadna vele, ha nem ennél is több. De erre már nem kerül sor. Lassan már búcsúzunk ...

(Bukarest, 1980. január 12.)